

FILOZOFICKÁ FAKULTA
Univerzita Karlova

Fonetický ústav

Diplomová práce

Bc. Daniel Honeš

Produkční, percepční a fonologické aspekty řeči v povědomí starověkých Egyptanů

Articulatory, perceptual and phonological aspects of speech
in the knowledge of the ancient Egyptians

Praha 2020

Vedoucí práce: Mgr. Pavel Šturm, Ph.D.

* Poděkování *

Rád bych na tomto místě poděkoval vedoucímu své diplomové práce, Mgr. Pavlu Šturmovi, Ph.D., za jeho ochotu vést mou práci, za motivaci, cenné rady a za jeho trpělivost, neboť tato práce vznikala výrazně déle, než jsme oba předpokládali. Děkuji rovněž ostatním členům Fonetického ústavu FF UK, kteří mě provedli studiem fonetiky a umožnili mi propojit poznatky nabyté předchozím univerzitním studiem s novými znalostmi z tohoto oboru. Chtěl bych tímto vřele poděkovat rovněž Mgr. Renatě Landgráfové, Ph.D., z Českého egyptologického ústavu FF UK za zpětnou vazbu a ochotu konzultovat moji diplomovou práci. Výčet díků by určitě nebyl kompletní, pokud bych nezmínil svou rodinu a blízké přátele, bez jejichž podpory by má studia nebyla možná.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 24. května 2020

Daniel Honeš

Abstrakt

Tématem diplomové práce je zmapování obecného pojetí lingvistiky ve starověkém Egyptě, v užším smyslu pak vědomostí starověkých Egyptanů o fonetice a fonologii a o jazykové produkci a percepci. Tyto poznatky jsou porovnány s informacemi, se kterými pracují neegyptologické vědy. Předmětem analýzy je hmotná kultura starověkého Egypta, a to včetně primárních písemných pramenů, ke kterým autor práce opatřil své vlastní překlady s použitím interlineárního glosování (Leipzig Glossing Rules). Toto zpracování umožňuje neegyptologickým vědám mít kompletnější představu o foneticko-fonologických znalostech lidí ve starověku. Z diskutovaných pramenů je zřejmé, že Egyptané považovali srdce za sídlo řečového centra v dnešním pojetí, ačkoliv existují doklady pro to, že viděli spojitost mezi řečí a mozkem. Písemné prameny rovněž poskytují informace o kategorizaci hieroglyfických znaků dle fonetické hodnoty, což poukazuje na existenci segmentálního vnímání již u starověkých Egyptanů. Nicméně nemáme doloženy explicitní zmínky o hlasivkách a tvorbě hlasu, podstatu řeči a jazyka viděli Egyptané v magicko-náboženské sféře. Součástí práce je shrnutí fonologického popisu tzv. klasické (střední) egyptštiny a příslušná kapitola představuje problémy, kterým dnes čelíme při interpretaci zvukové stránky jazyka. Závěr práce se věnuje vývoji písma v oblasti starověké Mezopotámie a Egypta. Ačkoliv se zdá, že mezopotámský klínopis je starší než hieroglyfy, systém egyptských hieroglyfů je funkčně propracovanější.

Klíčová slova

egyptština, fonetika, fyziologie, písmo, řeč, starověký Egypt

Abstract

The topic of this master's thesis is the analysis of a general conception of linguistics in ancient Egypt, with a narrow focus on the ancient Egyptians' knowledge of phonetics and phonology as well as language production and perception. These findings are compared with the information with which non-egyptological disciplines work. We analyse the ancient Egyptian material culture. This analysis also focuses on primary written records provided with the author's own translation and linguistic annotation using the Leipzig Glossing Rules. This study has a potential to help the fields outside of Egyptology better to understand the notions of ancient people's phonetic/phonological knowledge. It is clear from the sources discussed that the Egyptians considered the heart to be the seat of the speech center in today's conception, although there is evidence that they saw the connection between speech and the brain. Written sources also provide information on the categorization of hieroglyphic characters according to phonetic value, which points to the existence of segmental perception of the ancient Egyptians. However, there are no explicit mentions of vocal folds and voice formation, the essence of speech and language was seen by the Egyptians in the magical-religious sphere. Part of the thesis is a summary of the phonological description of the so-called Middle (Classical) Egyptian and the relevant chapter presents the problems we face today in interpreting the sounds of the language. The final part of the thesis deals with the development of writing in the area of ancient Mesopotamia and Egypt. Although the Mesopotamian cuneiform appears to be older than hieroglyphs, the system of Egyptian hieroglyphs is more functionally elaborated.

Key words

ancient Egypt, Egyptian language, phonetics, physiology, speech, writing systems

Obsah

1	Úvod	9
2	Jazyková situace ve starověkém Egyptě.....	11
2.1	Transliterace a přepis výslovnosti	11
2.2	Vývojové fáze egyptštiny	15
2.3	Dialekty	17
2.4	Bilingvismus a diglosie	19
2.5	Písemný systém	20
2.5.1	Ptolemaiovská egyptština jako zvláštní případ.....	21
2.6	Cizí jazyky ve starověkém Egyptě	22
3	Doklady o řeči v egyptské hmotné kultuře.....	26
3.1	Lékařské papyry	26
3.2	Orgánové systémy v lidském těle.....	27
3.2.1	Respirační systém.....	27
3.2.2	Oběhový systém	30
3.2.3	Nervový systém	32
3.3	Vybrané produkční a percepční poruchy	33
3.4	Podstata řeči a hlasu	38
3.4.1	Původ řeči.....	38
3.4.2	Magie a řeč	41
3.4.3	Frazeologie a vybrané jazykové výrazy	43
3.5	Ikonografie.....	44
3.5.1	Výzdoba hrobek.....	44
3.5.2	Domnělé vyobrazení tracheotomie.....	46
3.5.3	Amulety	47
3.6	Antičtí autoři a jejich poznámky	49
3.7	Seznamy znaků a lexikální seznamy	50
4	Fonologie klasické egyptštiny	56
4.1	Fonologický popis	56
4.2	Komentář a zhodnocení	68
4.3	Další fonologické aspekty řeči	72
4.3.1	Slabika	72
4.3.2	Přízvuk.....	74
4.4	Slabičné písmo.....	75

5	Fonetizace písma.....	78
5.1	Definice fonetizace	78
5.2	Vznik písma na Předním východě	78
5.3	Vznik písma v Egyptě	80
6	Diskuse.....	87
	Literatura	94
	Seznam obrázků.....	102
	Seznam tabulek	102

Seznam zkratk

- IPA   Mezinárodní fonetická abeceda (International Phonetic Alphabet)
- LGL   Interlineární lingvistické glosování dle lipského systému (Leipzig Glossing Rules)
- TLA   Thesaurus Linguae Aegyptianae, online slovníková a korpusová databáze

1 Úvod

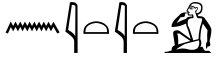
Starověký Egypt, spolu se starověkou Mezopotámií, je nejstarší civilizací, která na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. vyvinula komplexní státní systém s důmyslně propracovaným administrativním aparátem. Součástí tohoto vývoje byl vynález hieroglyfického písma, které je spolu s klínovým písmem užívaným v Mezopotámii považováno za nejstarší písemný systém na světě. Nesmíme ovšem opomenout, že mluvená řeč v širším pojetí, tj. včetně neverbální komunikace, je primární jazyková forma, zatímco psaná řeč je až sekundární (s tímto souvisí i skutečnost, že mnohé jazyky nemají psanou podobu).

Neegyptologické vědy, mezi něž patří fonetika a fonologie, ale také i medicína a další, pracují s omezeným množstvím informací týkajících se dějin fonetiky ve starověku. Motivem této diplomové práce je tyto informace upřesnit a fonetickou vědu obohatit o aktuální poznatky z egyptologického bádání ohledně povědomí starověkých Egyptanů o řečové produkci a percepci. Podívejme se tedy, jak řeč, jazyk a písmo vnímala jedna z nejstarších civilizací na světě – civilizace starověkých Egyptanů na Nilu.

* * *

Předkládaná diplomová práce seznamuje čtenáře s řečí a jazykem v povědomí starověkých Egyptanů. Jak již bylo nastíněno, práce je zaměřena na badatele v oblasti neegyptologických věd, kteří nejsou detailně obeznámeni s jazykem a písmem starověkého Egypta, ale také i pro širší laickou veřejnost. V této první úvodní kapitole stručně představujeme zaměření práce.

Předmět pojednání předkládané práce spadá do oblasti dějin fonetiky. V českém prostředí není této problematice věnováno mnoho prostoru. Okrajově se tématu věnuje Schulzová, která po vzoru Panconcelliho-Calzii (1947) vznik fonetiky rozděluje na období magicko-náboženské, přírodně-filozofické a období experimentálně-vivisekční (Schulzová 1995). V pasáži věnované magicko-náboženskému období se autorka zmiňuje o poznatcích starověkých Egyptanů sice pouze povrchově, neopomíjí ale amulety a lékařské papyry (*tamtéž*, s. 11). V jiné studii, tentokrát od Hály, starověký Egypt zcela opomíjí a vyzdvihuje pouze Féniciány, Indy a Řeky (Hála 1975, s. 15). Ani Panconcelli-Calzia (1994) se dějinám fonetiky ve starověkém Egyptě rovněž podrobněji nevěnuje. Z jeho přehledu

můžeme vytknout zajímavý egyptský výraz *njtjt* „váhat, koktat“ (Panconcelli-Calzia 1994, s. 11) a zmínku o příběhu o experimentu krále Psammetika I. s dvěma chlapci, který zaznamenal Hérodotos (*tamtéž*, s. 12). Těmito jevy se budeme podrobněji zabývat níže (viz kap. 3.4 a 3.6).

Naším záměrem tedy je na přehledy dějin fonetiky a řečové komunikace navázat a rozšířit je, případně upřesnit fakta. Předkládaná diplomová práce se proto věnuje obecnému pojetí lingvistiky ve starověkém Egyptě a jejím cílem je zmapovat vědomosti starověkých Egyptanů o fonetice a fonologii a o jazykové produkci a percepci. Předností této práce je, že autor pracuje přímo s písemnými prameny a další hmotnou kulturou a je-li to v jeho kompetenci, pořizuje své vlastní překlady textů a svá zjištění interpretuje v kontextu lingvistiky a fonetiky.

V druhé kapitole *Jazyková situace ve starověkém Egyptě* je čtenář seznámen s egyptským jazykem a jeho písemným systémem, jakož i s lingvistickým přístupem k egyptským písemným pramenům tak, jak s nimi bude nakládáno v této práci.

Následující třetí kapitola *Doklady o řeči v egyptské hmotné kultuře* se zabývá řečí v povědomí starověkých Egyptanů v širším slova smyslu. Předmětem našeho zájmu jsou zde lékařské papyry, konkrétně dva nejvýznamnější – Ebersův a Smithův. Lékařské papyry jsou důležitým pramenem vědeckého charakteru, který nám poskytuje informace o tom, jak lidé rozuměli lidskému tělu a jeho orgánovým soustavám. Interpretovat budeme rovněž prvky v egyptské ikonografii. Tyto prameny otvírají možnosti k porozumění podstatě řeči a hlasu z pohledu starověkých Egyptanů. Kapitulu zaceľuje analýza myšlenek antických autorů, týkajících se egyptské jazykovědy.

Aktuální fonologické poznání egyptštiny je popisováno ve čtvrté kapitole *Fonologie klasické egyptštiny*, ve které je představený fonologický systém jazyka a problémy, kterým při studiu fonologie čelíme.

Pátá kapitola se věnuje problematice fonetizace písma v kontextu východního Středomoří, konkrétně oblasti starověkého Egypta a Mezopotámie. Kapitola pojednává o vývoji písma ve starověkých kulturách od počátku vynalezení po dokončení vývoje písemných systémů.

V závěrečné kapitole shrnujeme dílčí zjištění a diskutujeme nad poznatky představenými v předkládané diplomové práci a představujeme východiska a další možný směr jazykovědně-historického bádání.

2 Jazyková situace ve starověkém Egyptě

Následující kapitola se věnuje jazykové situaci ve starověkém Egyptě, shrnuje přehledně vývojové fáze egyptštiny a představuje egyptský písemný systém. Cílem této kapitoly je také uvést čtenáře do práce s egyptskými texty – s principy transliterace a interlineárního glosování, které je dnes standardní součástí prací lingvistického směru.

2.1 Transliterace a přepis výslovnosti

Abychom mohli nahlédnout do povědomí starověkých Egyptanů o řeči a jazyce, budeme pracovat s prameny egyptské hmotné kultury, a to především s písemnými záznamy. Při práci s egyptskými texty se používá egyptologická transliterace coby součást jejich překladu, kdy hieroglyfický text konvertujeme do abecedního písemného systému vycházejícího z latinky. Přehled egyptologické transliterační konvence s notací mezinárodní fonetické abecedy (IPA) a českou egyptologickou standardní výslovností (úzus) uvádíme v tabulce 1 níže.

Už nyní ovšem narážíme na terminologický nedostatek. Metodologie přepisu – *transliterace* – hieroglyfického písma do latinky není ekvivalentní, tedy korespondence znaků není 1:1, a spousta informací se vytrácí, např. transliterace nezachycuje tzv. determinativy a fonetické komplementy, nevyporádává se s různými znaky, které mají stejnou fonetickou hodnotu apod. Vhodnější označení pro metodologii přepisu by bylo *transkripce*. Blíže k této problematice viz Werning (2015, s. 9). Jelikož je pojem *transliterace* v egyptologické tradici silně zakořeněný, budeme jej v tomto smyslu užívat i v této práci.

Transliterace	IPA	Úzus
<i>ʒ</i>	[l, r, ʔ]	<i>a</i>
<i>j</i>	[ʔ]	<i>i, j</i>
<i>y</i>	[j]	<i>i</i>
<i>ɛ</i>	[ʕ, d]	<i>á</i>
<i>w</i>	[w]	<i>v, u</i>
<i>b</i>	[p]	<i>b</i>
<i>p</i>	[p ^h]	<i>p</i>
<i>f</i>	[f]	<i>f</i>
<i>m</i>	[m]	<i>m</i>
<i>n</i>	[n]	<i>n</i>
<i>r</i>	[r]	<i>r</i>
<i>h</i>	[h]	<i>h</i>
<i>ḥ</i>	[ḥ]	<i>ch</i>
<i>ḫ</i>	[x]	<i>ch</i>
<i>ḥ</i>	[ç]	<i>ch</i>
<i>z</i>	[s]	<i>s</i>
<i>s</i>	[s]	<i>s</i>
<i>š</i>	[ʃ]	<i>š</i>
<i>k</i>	[q]	<i>k</i>
<i>k</i>	[k ^h]	<i>k</i>
<i>g</i>	[k]	<i>g</i>
<i>t</i>	[t ^h]	<i>t</i>
<i>t</i>	[t ^h]	<i>c, č</i>
<i>d</i>	[t]	<i>d</i>
<i>d</i>	[tʲ]	<i>dž</i>

Tabulka 1. Transliterace egyptských fonémů s notací IPA. (Werning 2015, s. 8-10)

Z tabulky č. 1 výše se na první pohled jeví diskrepance mezi několika zvukovými hodnotami uvedenými v notaci IPA a moderní univerzální výslovností (územ). Tento úzus dříve odpovídal předpokládaným zvukovým hodnotám daných fonémů, nicméně bádání o fonologickém systému egyptštiny ukázalo, že se některé fonetické hodnoty v průběhu vývoje jazyka změnily, tudíž výslovnostní úzus, na který jsme dnes zvyklí, již neodpovídá předpokládaným zvukovým hodnotám klasické egyptštiny. Ke zvukovým hodnotám dle IPA se blíže vyjadřujeme ve čtvrté kapitole.

Jsme si vědomi skutečnosti, že čtenář nemusí být seznámen s egyptským písemným systémem, a proto ke svým překladům pořizujeme i analýzu pomocí interlineárního lingvistického glosování (LGL) – tzv. Leipzig Glossing Rules, které se v moderní egyptologické práci při překladech egyptských textů již standardně používá. Toto celkové zpracování umožňuje širší neegyptologické veřejnosti mít kompletnější představu o foneticko-fonologických znalostech staroegyptské civilizace. Abychom tento typ analýzy

ujasnili, uvedeme nyní názorný příklad analýzy jednoduché egyptské věty včetně lingvistických glos tak, jak s nimi bude nakládáno i v této práci:

<i>jn</i>	<i>ns</i>	<i>wḥm</i>	<i>k33.t</i>	<i>ḥ3.t(j)</i>
jn	ns	wḥm	k3~3-t	h3t-ī
FOCZ	tongue(M)[SG]	repeat\PDA[M.SG]	think~REL.IPFV-F	front-ADJZ[M.SG]

„To jazyk je ten, který opakuje, co si srdce myslí.“

Komentář k pravidlům interlineárního glosování:

Podrobná pravidla s přehledem všech používaných glos a množstvím příkladů jsou publikované v Di Biase-Dyson, Kammerzell & Werning (2009) a online¹, nicméně považujeme za vhodné čtenáři alespoň stručně představit základní pravidla tohoto typu analýzy.

Základem pro analýzu pomocí interlineárního glosování je tabulkový systém o třech vrstvách. V první vrstvě jsou buňky s transliterací slov cizího jazyka (v našem případě egyptštiny), přičemž transliterační pravidla jsou uzpůsobena egyptologickým potřebám. Tato transliterace je obohacena o další lingvistické informace ve spodních dvou vrstvách, kde se nachází paralelní analýza pomocí interlineárního systému glosování. V prostřední vrstvě tedy najdeme glosovanou transliteraci a ve třetí potom samotné lingvistické glosy, oboje se řídí univerzálními pravidly LGL s možnou oborovou adaptací.

Vztahy mezi morfémy jednoho slova v buňce se vyznačují v glosované transliteraci a v samotných glosách příslušnými interpunkčními znaménky (v příkladech níže zvýrazněna šedě), jejichž použití ve spodních dvou vrstvách musí přesně korespondovat (a mohou mít jinou funkci než totožná znaménka v egyptologické transliteraci), není-li řečeno jinak:

(a) Dvojtečka (:) odděluje dva morfémy, které není možné v analýze přesně určit:

p.t
sky:F
sky:F[SG]

¹ Tzv. Leipzig Glossing Rules. Jejich egyptologická adaptace je dostupná online včetně přehledu používaných glos.

(b) Tečka (.) odděluje gramatické kategorie neoddělitelně spojené s kmenem slova a používá se pouze ve spodní vrstvě (v glose):

sw
 $\neq$ sw
 3SG.M

(c) Vlnovka (~) vyjadřuje gramatickou geminaci:

mrr.t
 mr~r-t
 love~PDA-F

(d) Zpětné lomítko (\ ) stojí tam, kde je gramatická kategorie vyjádřená ablautem a používá se pouze ve spodní vrstvě (v glose):

gm=f
 gm-f
 find\SBJV-3SG.M

(e) Rovnítko (=) označuje klitika:

tʒ   *jmn.t*
 tʒ=   jmn:t
 land(M.SG).STC= west-F.SG

(f) Pomlčka (-) spojuje segmentovatelné morfémy přípony a předpony:

s $\underline{d}$ m=f
 s $\underline{d}$ m-f
 hear\SBJV-3SG.M

(g) Podtržítko (_) se používá pouze v glosách a glosových transliteracích a nahrazuje mezeru:

mʒ^c-hrw
 mʒ^c_hrw
 true_of_voice[M.SG]

(h) Je-li v glosách vynechána pro potřeby této práce irelevantní pasáž, označujeme ji třemi tečkami:

<i>gm³</i>	... <i>jr</i>
<i>gm'</i>	<i>jr</i>
temple(M)[SG]	COND

Pro zápis gramatických kategorií se využívají zkratky, které vycházejí z LGL, k nimž se přidaly zkratky pro specifické gramatické případy v egyptštině (viz seznam zkratek LGL). Tuto analýzu posléze následuje překlad do výchozího jazyka, který tak už může být volnější.

Komentář k „egyptologické“ výslovnosti:

Jelikož zvuková stránka starověké egyptštiny je dodnes předmětem vědecké diskuse, během egyptologické práce s písemnými prameny se nepracuje s fonetickou transkripcí. Pro individuální potřeby je úzus vokalizovat jednotlivá slova podle konvence výslovnosti uvedené v tabulce egyptských fonémů výše, a to tak, že mezi konsonanty vkládáme /e/, např. *sdm.n=f* vyslovujeme jako *sedžem-en-ef*.

2.2 Vývojové fáze egyptštiny

Jak již bylo řečeno, lidská řeč je primární jazyková forma, psaná řeč je sekundární. Egyptština, spadá do afro-asijské (dříve označované též jako hamito-semitské) jazykové rodiny a je tak příbuzná s asijskými (dříve semitskými) jazyky, jako je starověká akkadština, hebrejština či arabština. Starověká egyptština se užívala tisíce let a prodělala značný jazykový vývoj, proto ji rozdělujeme do následujících vývojových fází (srov. např. Allen 2010, s. 1):

(a) Nejstarší (též stará) egyptština, kterou se hovořilo v období přibližně 2600 až 2100 př. n. l., tedy v období Staré říše a v První přechodné době. Z doby před 26. stoletím máme pouze kusé písemné prameny, jako jsou např. popisky, jména, cedulky apod., o jejichž jazykové stránce toho mnoho říct nemůžeme. Proto se o jazyce užívaném před 26. stol. př. n. l. obecně hovoří jako o tzv. archaické egyptštině.

(b) Klasická (též střední) egyptština se užívala zejména ve Střední říši a v Druhé přechodné době, tj. v období přibližně 2100 až 1600 př. n. l. S nejstarší egyptštinou jsou si velice podobné a rozdíl mezi nimi se projevuje především v ortografii, která se v klasické

egyptštině ustálila. Právě díky této podobnosti jsou obě fáze někdy chápány dohromady jako „starší egyptština“ (typově syntetické jazyky). Klasická egyptština se v pozměněné podobě užívala jako jakýsi „standardní hieroglyfický jazyk“ až do konce historického období² (Allen 2010, s. 1), tedy paralelně s jinými vývojovými fázemi. Pozdní varianta klasické egyptštiny (pozdní klasická egyptština, též tzv. *égyptien de tradition*) se používala pro monumentální nápisy v Ptolemaiovské a Římské době.

Nejstarší a klasická egyptština se někdy obecně označují jako *raná/starší egyptština* (primárně na základě gramatického principu).

(c) Novoegyptština (též pozdní egyptština) nahradila klasickou egyptštinu v počátku Nové říše, tedy okolo roku 1600 př. n. l. a užívala se až do 6. století př. n. l. S přechodem na novoegyptštinu souvisí množství fonologických procesů a změn, ale také i změna slovosledu.

(d) Démotština, která se vyvinula z novoegyptštiny, se užívala zhruba od 6. stol. př. n. l. až do 5. stol. n. l.

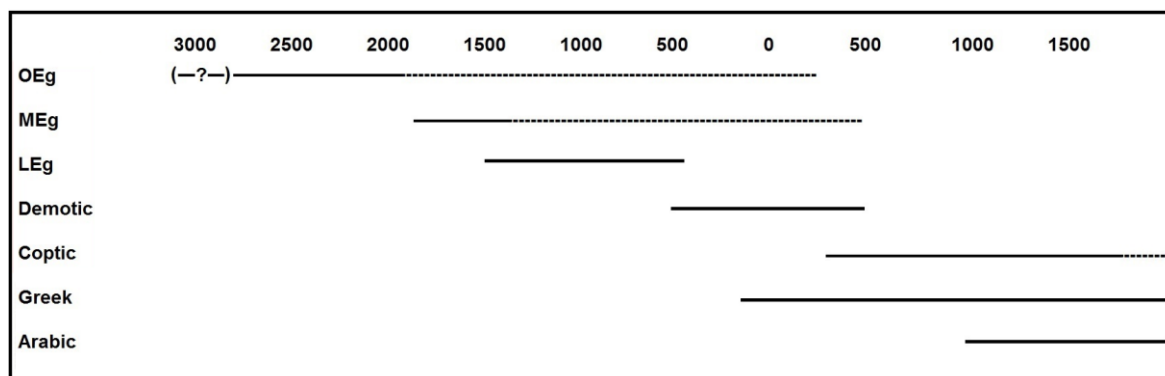
(e) Poslední fáze starověké egyptštiny – koptština – se objevuje v 2. století n. l. a užívala se aktivně až do 11. století n. l. Zůstala však liturgickým jazykem prakticky až dodnes. Teprve v koptském písmu, které vychází z řecké abecedy s několika přejímkami z démotického písma, jsou zachyceny samohlásky. Jedná se už čistě o písmo fonetické (hláskové), na rozdíl od doposud užívaného hieroglyfického písma, které je typicky logofonetické (viz níže). Tyto poslední tři vývojové fáze díky svým společným charakteristikám (zejm. slovosledu) spadají do „mladší egyptštiny“ (typově analytické jazyky).

Novoegyptština, démotština a koptština se někdy označují obecně jako *pozdější egyptština* (primárně na základě gramatického principu).

U egyptštiny je zajímavé, že se jednotlivé fáze v užívání překrývaly, v některých obdobích vedle sebe dokonce existovala paralelně starší fáze jako psaný jazyk, ale zároveň se již mluvilo novější fází jazyka. Pro přehlednost přikládáme tabulky 2 a 3, které mapují periodizaci egyptských dějin a egyptského jazyka.

---

² Odtud název „klasická“ egyptština.

Tabulka 2. Vývojové fáze egyptštiny.³ (Borghouts 2010, s. 35)

Předdynastická doba⁴	4500-3150 před Kr.
Archaická doba	3150-2700 před Kr.
Stará říše	2700-2180 před Kr.
1. přechodná doba	2180-1994 před Kr.
Střední říše	1994-1797 před Kr.
2. přechodná doba	1797-1543 před Kr.
Nová říše	1543-1080 před Kr.
3. přechodná doba	1178-745 před Kr.
Pozdní doba	715-332 před Kr.
Ptolemaiovská doba	305-30 před Kr.
Římská doba⁵	30 před Kr.-395 po Kr.
Byzantská doba	395-640

Tabulka 3. Periodizace egyptských dějin, uvedená data jsou přibližná. (Verner, Bareš & Vachala 2007, s. 516-521)

2.3 Dialekty

Egyptský jazyk nepochybně vykazoval určitou míru dialektové různorodosti, neboť Egypt (starověký i ten moderní) zaujímá zhruba jeden milion km² a jednotnost (hovorového) jazyka na takové ploše prakticky není možné udržet. S ohledem na

³ Vysvětlivky: OEg = nejstarší (stará) egyptština, MEg = klasická (střední) egyptština, LEg = novoegyptština. Plnou čarou je znázorněno období mluveného jazyka, přerušovanou období pouze psaného jazyka. (Podle Borghoutse 2010, s. 35)

⁴ Součástí Předdynastické doby je tzv. nakkádské období, diskutované zejm. v kap. 5 předkládané práce.

⁵ Ptolemaiovská a Římská doba se též dohromady označují jako Řecko-římská doba.

geografickou rozsáhlost země je jisté, že egyptština byla dialektově různorodá. Bohužel zatím nemáme přímý důkaz pro existenci nějakých kodifikačních příruček či pomůcek.

Dialekty se v jazyce projevují na více jazykových úrovních – především v gramatice, syntaxi, lexikografii a fonologii. Aktuálně se k tématu dialektů vyjadřuje Winand (2016), který představil shrnující studii, ve které se zabýval otázkou, zda máme doloženou dialektovou různorodost v synchronním písemném materiálu, a případně jak dialekty ovlivňují naše chápání vývoje jazyka ve standardním pojetí, které jsme si představili v této kapitole (viz oddíl 2.2 výše).

V případě egyptštiny jsou dialekty známé a identifikovatelné až s nástupem předposlední vývojové fáze, koptštiny. Koptština vykazuje nejméně 6 hlavních dialektů. Bližší informace však nelze s přesností podat. Pokud bychom chtěli hovořit o dialektech egyptštiny s ohledem na vývojové fáze před koptštinou, musíme se opírat o data, která nám poskytuje právě koptština.

Pomineme-li možné lexikální a gramatické rysy, tak se dialekty v písemné podobě až do koptštiny příliš neprojevovaly. Je to především dáno povahou egyptské společnosti, která tíhla k centralizovanosti (tzn. v případě jazyka určitá forma či styl vycházely z administrativního centra země a byly plošně užívány po celé zemi). Zároveň ale předpokládáme, že hlavní těžiště rozlišení dialektů na lexikální úrovni nesly vokály (podobně jako v češtině – např. *vozik* vs. *vozék*, *mouka* vs. *móka*), přičemž konsonantický skelet zůstával neměnný. Jelikož hieroglyfický systém zachycuje právě jen konsonantický skelet, nelze dialektovou různorodost na fonologické stránce přesně v písmu vystopovat.

Různorodost dialektů si Egypťané jistě uvědomovali. Důkaz pro toto tvrzení můžeme hledat například v Anastasi I z 19. dynastie (Nová říše). Jedná se o text, který zachycuje korespondenci dvou pisařů. V textu se píše:

„Tvá slova jsou seskupena na mém jazyku a zůstávají na mých rtech. Jsou matoucí, když je (někdo) slyší a když není (poblíž) překladatel, který by je vyložil. Je to jako dialog mezi člověkem z Deltý a člověkem z Elefantiny.“ (překlad podle Gardinera 1911, s. 30).

Elefantina je ostrov, který se nachází severně od Asuánské přehrad, tedy nedaleko hranic dnešního Egypta a Súdánu. Deltou se rozumí severní oblast země při ústí Nilu do Středozemního moře. Výrok naznačuje, že dialekty z opačných částí země si byly alespoň v dané době méně srozumitelné.

2.4 Bilingvismus a diglosie

Bilingvismus (dvojjazyčnost) je spoluexistence více jazykových kódů u jedince či společnosti. Úzce se s ním pojí také diglosie, tedy sociální situace, kdy paralelně existují ve společnosti dva a více jazyků (či variet téhož jazyka), přičemž každý jazyk se užívá v jiných komunikačních situacích – jeden jazyk se považuje za tzv. vyšší, druhý za tzv. nižší.

Rozdíl mezi nižší a vyšší varietou svého jazyka si Egypťané bezpečně uvědomovali. Například jistý Mentuvoser z 12. dynastie ve svém životopisném nápise⁶ říká:

<i>jnk</i>	<i>mdw</i>	<i>r</i>	<i>r-ꜥ</i>	<i>sr.w</i>
jnk	mdw	r=	r_ꜥ	sr-w
1SG	speak\PTCP.ACT[M.SG]	according_to=	state	official(M)-PL
„Byl jsem tím, kdo hovořil dle poměrů úředníků,				
<i>šw.y</i>	<i>dd</i>	<i>p3.w</i>		
šw-y	dd	p3-w		
free_of\PTCP.PASS-M.SG	say\INF	definite_article(M)-PL		
kdo neužíval určité členy.“				

Určité členy (v egyptštině *p3.w*) se během Střední říše stávaly stále častěji užívaným prostředkem v hovorové řeči. Dokladem toho jsou četné dopisy, které odrážejí hovorový jazyk v písemné podobě. Text naráží na to, že užívání určitých členů nebylo považováno za vhodné (Landgráfová 2011, s. 132).

Bilingvismus a diglosie jsou plně doložené v řecko-římské době. V roce 332 př. n. l. Alexandr Veliký osvobodil Egypt od nadvlády Perské říše a počínaje touto dobou v Egyptě vládla dynastie Ptolemaiovců původem z Řecka. Egypt se stal významnou mnohokulturní (a tím i vícejazyčnou) říší, řečtina byla zavedena jako *lingua franca* země a užívala se paralelně s démotštinou, přičemž řečtina byla užívána spíše pro administrativní účely a démotština pro všední záznamy a literární texty.

Doklady mnohojazyčnosti v této době přinášejí bilingvní písemné prameny. Snad nejznámějším vícejazyčným textem je *Rosettská deska* (z 2. stol. př. n. l.), která nese dekret

⁶ Stéla MMA 12.184 (celý hieroglyfický text a překlad viz Landgráfová 2011, s. 130-132).

v egyptštině (v text v hieroglyfech a démotickém písmu) a řečtině. Většina dvojjazyčných dokumentů zahrnuje smlouvy psané v řečtině a démotštině a mumiová tabla, tedy destičky s krátkým nápisem (věk, jméno, bydliště, modlitba) pokládané na mumii. Tyto prameny naznačují, že spíše Egypťané se snažili přizpůsobit a používali řečtinu, než naopak (Vymazalová & Coppens 2011, s. 253).

2.5 Písenný systém

Ve starověkém Egyptě se pro písenný zápis řeči používalo písmo hieroglyfické. Egyptské hieroglyfy představují logo-fonetický písenný systém, což znamená, že systém využívá znaky, které mají funkci logogramů (kódují významy) a pro které platí zhruba vztah obraz = význam, a znaky, které fungují jako fonogramy (kódují zvuky). Zvláštním typem logogramu jsou potom determinativy (v moderní lingvistické terminologii též klasifikátory), což jsou znaky, které se kladou obvykle na konec plnovýznamového slova a klasifikují jej do nějaké sémantické kategorie, determinativy nenesou zvukovou hodnotu. Zvláštností tohoto písenného systému je, že jeden a týž znak může často zaujímat role jak fonogramu, tak logogramu či dokonce i determinativu.

Pro přehlednost uvedeme příklad egyptského znaku , který zobrazuje půdorys domu. Tento znak může právě fungovat jako fonogram *pr*, např. ve slově   *pr.t* „zima (roční období)“, i jako logogram, např. ve slově *pr* „dům“. Tento znak se může používat i ve funkci determinativu u slov, která sémanticky označují nějakou budovu, např.   *hntw* „obydlí“.

Dále, fonogramy měly ještě jednu užitečnou funkci, využívaly se jako tzv. fonetické komplementy, které buď graficky doplňovalo slovo, nebo upřesňovaly zvukovou hodnotu předcházejícího znaku, pokud mělo více zvukových variant. V již zmiňovaném příkladu   *pr.t* „zima (roční období)“ právě znak *r* funguje jako fonetický komplement. Znaky ve funkci fonetických komplementů jsou tedy něco navíc a již se nečtou, proto uvedené slovo transliterujeme jako *pr.t*, nikoliv jako **pr.r.t*. Přehledně se k principu egyptského hieroglyfického systému vyjadřuje např. Teeter (2015).

Egyptské hieroglyfy se používaly primárně pro monumentální vytesávané nápisy. V každodenním, zejména úředním písenném styku se používalo zjednodušené písmo hieratické, zapisované obvykle rákosovým písmem na papyrus či jiný přírodní materiál

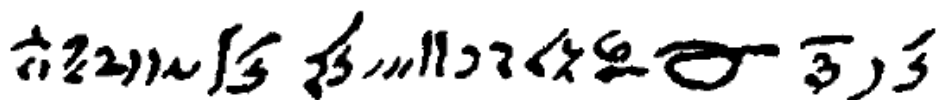
(viz obrázek 1). Až na pár výjimek odpovídá jeden hieratický znak jednomu hieroglyfickému znaku. Oba způsoby zápisu se vyvinuly přibližně současně. Hieroglyfy se používaly až do 4. století n. l., hieratické písmo do 3. stol. n. l.

Obrázek 1. Hieratické písmo (nahore) v porovnání s hieroglyfy. (Allen 2010, s. 6.)

Hieroglyfické a hieratické písmo se tedy vyvíjelo a užívalo paralelně.

V období 7. stol. př. n. l. se v Egyptě postupným výrazným zjednodušováním hieratického písma vyvinulo písmo démotické (viz obrázek 2), které se používalo až do 5. stol. n. l. Toto písmo obsahuje veliké množství ligatur (staženin) a je tak obtížně čitelné, logo-fonetický princip písma ale zůstává nadále zachován (Landgráfová 2013, s. 13).

Obrázek 2. Démotické písmo. (Allen 2010, s. 7.)

2.5.1 Ptolemaiovská egyptština jako zvláštní případ

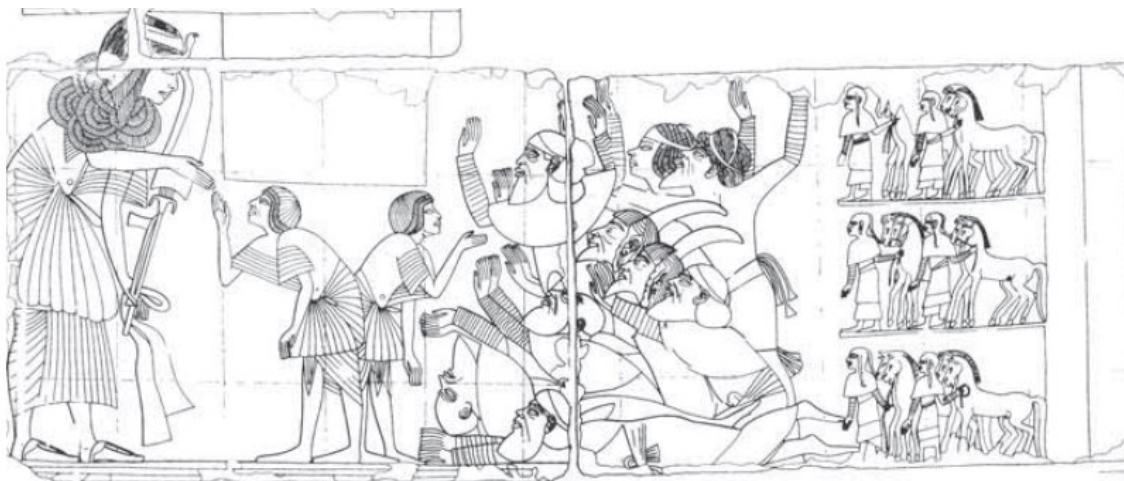
Ptolemaiovská egyptština byla v podstatě varietou klasické egyptštiny⁷, ve které se zapisovaly hlavně monumentální nápisy v Ptolemaiovské a Římské době. Pro ptolemaiovskou egyptštinu bylo typické velké množství znaků, které měly různá symbolická vyjádření. Ze zhruba 800 znaků, užívaných v klasické a pozdní egyptštině, se počet rozšířil na přibližně 7000 znaků s použitím všech možných způsobů tvorby nových znaků a jejich kombinací (Kurth 2009, s. 33-39), a to bez ohledu na dřívější zvukové hodnoty a užití v písemném systému. Ptolemaiovské hieroglyfy často využívaly různé kombinace rébusů a kryptografii, např. znak čteme v ptolemaiovské egyptštině jako logogram *sḫ* „sedm“, protože hlava má sedm otvorů (původně se jednalo o fonogram *tp*). Hieroglyfy v Ptolemaiovské době totiž nebyly používány jako běžný komunikační

⁷ Resp. varietou *égyptienne de tradition* (viz Engsheden 2016).

prostředek, přičemž nápisy, obvykle chrámové, dovedla číst jen velice úzká skupina lidí, zpravidla z kněžské sféry. Například znak , který byl v klasické egyptštině užívaný především jako determinativ, měl v ptolemaiovské egyptštině více než 20 transliteračních hodnot, mezi jinými *j*, *ʿr*, *w*, *p*, *n*, *rn*, *k* aj. (Kurth 2009, s. 284). Zároveň jedna transliterační hodnota mohla být společná pro více znaků. Např. *m*, které v klasické egyptštině zaznamenával prakticky výhradně znak , potažmo také znak , bylo v ptolemaiovské egyptštině zapisováno znaky jako (původně *dj*) nebo (původně *šrj*), ale i výše uvedeným znakem a mnohými dalšími. K systému hieroglyfů užívaných v Ptolemaiovské době bylo publikováno několik zvláštních příruček a seznamu znaků (např. Daumas & Amer 1988, nověji Kurth 2010).

2.6 Cizí jazyky ve starověkém Egyptě

Kontakty se zahraničím jsou doloženy od počátku historické doby. Již z období chalkolitu máme v Egyptě doloženy archeologické nálezy syropalestinského původu, ale rovněž ve stejné době se v Syropalestině nacházely egyptské osady (Mynářová 2015, s. 20-22). Mluvčí cizích jazyků se v Egyptě usazovali a zakládali své místní komunity. Z významných historických období zmiňme Druhou přechodnou dobu, tedy období nadvlády panovníků syropalestinského původu (tzv. Hyksósů), jejichž jména jsou foneticky zachycena hieroglyfickým písmem. Na toto období navazuje Nová říše, období mocenské expanze Egypta. Egypt během Nové říše vedl vojenskou expanzivní politiku do zahraničí a vedl s Předním východem diplomatickou korespondenci. Dorozumívacím prostředkem byla především periferní akkadština, *lingua franca* Předního východu (Mynářová 2007). Předpokládáme ale, že většina egyptské populace ovládala pouze svůj mateřský jazyk. Funkce překladatelů je doložena již ve Staré říši. Nejstarší vyobrazení překladatele se nachází na stěně Horemhebovy hrobky v Sakkáře:

Obrázek 3. Vyobrazení tlumočníka (Dodson 2009, s. 58-59, obr. 44)

Na obr. 3 je zachycený tlumočník, který překládá sdělení mezi generálem Horemhebem a vazaly. Je vyobrazený jako dvojité postava, která se obrací střídavě na panovníka a na vazaly. Nalevo vidíme generála Horemheba (18. dynastie, Nová říše), který působil za vlády panovníka Tutanchamona. Horemheb hovoří se syrskými a libyjskými vazaly skrze tlumočníka.

Egyptské kontakty se zahraničím měly také vliv na egyptské písmo. Egyptané adaptovali hieroglyfický systém na zápis cizích slov a jmen tak, aby je byli schopni přečíst. Tomuto novému systému říkáme slabičné (též skupinové) písmo a blíže je s ním čtenář seznámen v kap. 4.4.

Písemné prameny také potvrzují, že se cizinci učili egyptštinu. V Tell el-Amarně ve středním Egyptě byla nalezena hliněná tabulka popsaná klínovým písmem (Smith, Gadd & Peet 1925). Zvláštností této tabulky je, že obsahuje egyptská slova v klínovém písmu paralelně s překladem do akkadštiny. Tabulka byla součástí slovníku, dochoval se na ní seznam předmětů ze dřeva a pravděpodobně jejím autorem byl cizinec učící se egyptsky, potažmo Egyptan učící se akkadsky. Vzhledem k tomu, že klínové písmo zaznamenává samohlásky, je tato tabulka přínosem pro poznání zvukové stránky egyptštiny.

* * *

V této kapitole jsme se zabývali jazykovou situací ve starověkém Egyptě. Představili jsme si jednotlivé vývojové fáze starověké egyptštiny – nejstarší a klasickou (střední) egyptštinu, novoegyptštinu, démotštinu a koptštinu. Prakticky po celou dobu

existence jazyka se egyptština zapisovala hieroglyfickým systémem (zejména pokud jde o monumentální texty) a paralelně hieratickým písmem (zjednodušenou „kurzivní“ formou hieroglyfů, užívanou zpravidla pro zápis textů na přírodní materiály). Pro hieroglyfické písmo a hieratické písmo platil vztah 1:1, tj. jeden znak hieroglyfického písma odpovídal jednomu hieratickému znaku (který se zjednodušenými tahy napojoval na okolní znaky, podobně jako dnešní psací písmo). Démotština byla zapisována propracovanější a velice zjednodušenou kurzivní formou písma – démotickým písmem, které obsahovalo veliké množství ligatur a u něhož neplatil vztah 1:1, tedy že jeden hieroglyfický znak odpovídal jednomu démotickému znaku. S nástupem koptštiny, poslední vývojové fáze starověké egyptštiny, se užívá nový písemný systém – koptský, který vychází z řecké abecedy. Jedná se nyní o písemný systém, který jako první zachycuje egyptské samohlásky, které předcházející písma nezachycovala. Absence samohlásek nám tak činí potíže s určením přesné zvukové podoby egyptštiny. Je nutno mít na paměti, že vývojové fáze egyptštiny se v průběhu vývoje překrývaly, takže v době, kdy se již užívala např. novoegyptština, se zejména v písemné podobě ještě užívala klasická egyptština (paralelně vedle textů v novoegyptštině). Klasická egyptština se v určité pozměněné podobě používala v podstatě až do závěru faraonské doby, zpravidla pro zápis náboženských textů (odtud označení „klasická“).

Pokud jde o dialekty, logicky můžeme usoudit, že regionální varianty jazyka se nepochybně v Egyptě objevovaly. Nicméně tyto varianty v egyptském písmu zachyceny prakticky nemáme. Domníváme se, že různorodost dialektů mohla spočívat právě v samohláskách, které egyptské písmo nezachycovalo. U koptštiny můžeme rozlišit šest hlavních dialektů a to proto, že koptské písmo již samohlásky zachycuje.

Diglosie se projevovala v Egyptě existencí více synchronních variet jazyka, tzv. nižší a vyšší. Textové prameny dokládají, že si tuto stránku jazyka Egyptané uvědomovali. Bilingvismus je zřetelně doložený v Ptolemaiovské době, kdy řecká kultura se mísila s Egyptskou a sociální a ekonomické faktory si vyžadovaly mnohojazyčnost zejména u Egyptanů, přinejmenším těch gramotných. Bilingvismus je doložený vícejazyčnými nápisy, zpravidla se jedná o smlouvy a dekrety či jiné administrativní záznamy, nesoucí informace jak v řečtině, tak démotštině. Z dřívějších období je bilingvismus doložený v Nové říši, v období velké mocenské expanze, kdy Egypt vedl diplomatickou a obchodní korespondenci se zahraničím a bylo zapotřebí, aby Egyptští písaři hovořili cizími jazyky (zejména tzv. periferní akkadštinou, což byla *lingua franca* Předního východu).

Dále jsme se seznámili s lingvistickým přístupem k analýze egyptských textů. Každý překlad musí doprovázet egyptologický přepis, tzv. transliterace. Jedná se o kurzivní sadu znaků vycházejících z latinské abecedy, která umožňuje konvertovat egyptský text do snadněji uchopitelného zápisu. Samotná transliterace je však nedostačující, neboť se z ní vytrácejí důležité informace o znacích, nezachycuje zejména determinativy a fonetické komplementy a postrádá i další dílčí informace, např. o tom, jakým směrem se text čte a zda byl zapsán ve sloupci či v řádku. V současné době je vhodné ještě tento přepis doplnit o lingvistické glosy. Dnes využíváme adaptovaný systém LGL, který je uzpůsobený pro potřeby egyptologické práce. Touto komplexní analýzou můžeme zpřístupnit text i neegyptologické veřejnosti a čtenář tak egyptskému textu může lépe porozumět a vidět strukturu slov.

* * *

3 Doklady o řeči v egyptské hmotné kultuře

Kapitola představuje poznatky o řeči, které vycházejí z analýzy egyptské hmotné kultury. Hmotnou kulturou se v egyptské archeologii rozumí jakékoliv archeologické nálezy, které jsou produkty lidské činnosti. Konkrétně se zde budeme zabývat písemnými prameny a ikonografií, stranou však nezůstanou ani myšlenky antických autorů.

3.1 Lékařské papyry

Následující odstavce se věnují fyziologické podstatě řeči. Pojednán je její fyziologický základ, tedy orgány, o kterých dnes víme, že s produkcí a percepcí řeči souvisejí. Řečová fyziologie je nazírána z hlediska egyptských lékařských papyrů, neboť z nich máme nejpresnější dobové informace o fungování lidského těla a jednotlivých orgánů. Diskutovány jsou vybrané pasáže papyrů, které souvisejí s respiračním, oběhovým a nervovým systémem.

Co do obsahu a délky patří mezi nejvýznamnější lékařské papyry Ebersův a Smithův, které pocházejí přibližně z 16. stol. př. n. l. a jsou psány v klasické egyptštině v hieratickém písmu. (K přehledu lékařských papyrů s překladem vybraných pasáží viz Strouhal, Vachala & Vymazalová, 1. díl 2010, 2. díl 2017.)

Ebersův papyrus je nejobsáhlejší ze všech lékařských papyrů, které se podařilo v Egyptě objevit. Je v něm popsáno několik stovek lékařských předpisů a přípravků. U nemocí, se kterými si lidé nevěděli rady, jsou uvedena zaklínadla k vyhánění démonů, kteří měli způsobovat různé nemoci. Ačkoliv se papyrus věnuje především využití rostlin pro léčivé účinky, i zde nalezneme pro nás relevantní lékařské případy.

Papyrus Edwina Smithe pochází z Druhé přechodné doby a byl nejspíše opsán podle staršího originálu (Allen 2005, s. 70). Jedná se o jakousi ranhojičskou chirurgickou příručku pro egyptské lékaře, ve které se nachází popis několika desítek lékařských případů týkajících se zranění hlavy, krku a trupu těla. Každému případu se věnuje zvláštní oddíl, sestávající z názvu případu, popisu zranění, popisu léčby a vysvětlení.

V následujících odstavcích se budeme zabírat těmi vybranými lékařskými případy týkající se z dnešního pohledu respiračního (dýchacího) a oběhového systému. Egypťané však jejich funkce nechápali správně, jak níže uvidíme, a orgány spadající do těchto systémů spojovali do jedné skupiny (Vymazalová & Coppens 2011, s. 195).

Pro úplnost dodejme, že ze starověkého Egypta se nám dochovaly ještě jiné lékařské papyry, které svým obsahem nejsou zásadní pro zaměření této práce. Jedná se např. o Káhúnský gynekologický papyrus z 18. stol. př. n. l., věnující se ženským obtížím a procesu porodu, Hearstův papyrus ze 16. stol. př. n. l. obsahuje soubor receptů na léčbu zejména urologických potíží či krevního tlaku, a mnoho dalších.

3.2 Orgánové systémy v lidském těle

3.2.1 Respirační systém

Naše pojednání o egyptském „orgánovém“ systému započneme respiračním systémem. Respirační ústrojí je jednou ze součástí procesu při produkci řeči, spolu s fonačním, artikulačním a rezonančním ústrojím. Toto ústrojí zjednodušeně zahrnuje plíce, průdušky a průdušnici a vede do fonačního ústrojí, tj. hrtanu (přehledně viz Seikel, King & Drumright 2016, kap. 2 a 3).

Dnes se z lékařského hlediska dýchání popisuje jako nevědomý proces, při kterém se pravidelně střídají nádechy a výdechy. Během tohoto procesu dochází k výměně plynů, zvláště kyslíku při nádechu a oxidu uhličitého při výdechu. Nádechové svaly zvětšují objem dutiny hrudní – hlavním nádechovým svalem je bránice, která se při nádechu stáhne dolů a mezižební svaly žebra oddálí. Dojde tak ke zvětšení hrudní dutiny, plíce se mohou rozpínat a tlak v nich poklesne, tím se nasává vzduch z okolní atmosféry. Při výdechu se přeruší kontrakce nádechových svalů, objem hrudního koše se zmenší, tlak v plicích vzrůstá a vzduch je vytlačován ven.⁸

Oproti tomu egyptský pohled na proces dýchání byl velmi prostý – věřilo se, že vzduch, který vchází do těla, prochází dále srdcem a plicemi a ty ho dále rozvádí do celého těla, jak se praví např. v lékařském případě Ebers 855a⁹:

<i>jr</i>	<i>t3w</i>	ꜥ <i>k(.w)</i>	<i>fnḏ</i>	ꜥ <i>k=f</i>
jr	t3w	ꜥq-w	fnḏ	ꜥq-f
TOPZ	air(M)[SG]	enter\RES-3SG.M	nose(M)[SG]	enter\IPFV-3SG.M

„Co se týče vzduchu, který vstupuje do nosu, tak vstupuje (dále)

⁸ Podrobněji k anatomii a mechanice dýchání viz např. Orel (2019, s. 202-211).

⁹ Vlastní překlady lékařských případů z Ebersova papyru jsou pořízeny na základě hieroglyfického přepisu publikovaném Wreszinskim (1913).

<i>n</i>	<i>ḥ3.tj</i>	<i>ḥn^c</i>	<i>zm3(.wj)</i>	<i>ntsn</i>
n=	hAt-i	ḥn ^c =	zm3-wi	ntsn
to=	front-ADJZ[M.SG]	together_with=	lung(M)-DU	3PL

do srdce a do plic. To ony jsou to,

<i>dd(.w)</i>	<i>n</i>	<i>h.t</i>	<i>tm</i>
<i>ḏ~ḏ-w</i>	n=	h:t	tm
give~PDA-M.PL	to=	body:F[SG]	be_complete\PA[M.SG]

co (vzduch) dodává do celého těla.“

Pokud jde o bránici a její funkci při dýchání, egyptské lékařské texty o ní zcela mlčí. Na druhou stranu Egyptanům neunikly pozornosti zvláštní „kanály“, které označovali pojmem *metu* (v jednotném čísle *met*). Jednalo se v jejich pojetí o jeden rozsáhlý systém cév, tepen a žil, které podle egyptské představy rozváděly po těle různé tekutiny, živiny, hleny, nemoci, ale také vzduch (v užším slova smyslu kyslík). Tyto kanály byly součástí respiračního i oběhového systému, přičemž oba systémy od sebe Egyptané neodlišovali. Z lékařského hlediska respirační systém zahrnuje dýchací cesty – horní a dolní, přičemž dolní cesty zastupuje hrtan, průdušnice, průdušky a průdušinky (Orel 2019, s. 196). Z egyptského pohledu v případě kanálů *metu* šlo nejen o krevní cévy, ale rovněž o veškeré dýchací a trávicí cesty, a dále o různé kanálky pro průchod slz, hlenů a slin, žlučovody, močovody, chánovody, vejcovody (Nunn 1996 s. 44). Tento názor si můžeme ukázat na případě č. 854m v Ebersově papyru:

<i>jw</i>	<i>mt</i>	<i>4</i>	<i>n</i>	<i>zm3(.wj)</i>	<i>n</i>	<i>nnšm</i>
jw	mt	4	n	zm3-wi	n	nnšm
PTCL	canal(M)[SG]	4	POSS=	lung(M)-DU	POSS=	spleen(M)[SG]

„Plíce a slezina mají 4 kanály *metu*,

<i>ntsn</i>	<i>dd(.w)</i>	<i>mw</i>	<i>t3w</i>	<i>n=f</i>	<i>mj</i>
nt:sn	ḏ~ḏ-w	mw	t3w	n-f	mj
3PL	give~PDA-M.PL	water(M)[SG]	air(M)[SG]	BEN-3SG.M	equally

jsou to ony, které přivádí vodu a vzduch každé stejně.“

Dnes je známo, že tepny či žíly nerozvádějí po těle vodu ani vzduch, ale nemůžeme ani přesně určit, které kanály *metu* měl písař na mysli. Nunn se domnívá, že dvě z těchto čtyř popisovaných kanálů spojených s plícemi a slezinou by mohly být průdušky, zbývající dvě tepna s plicními vénami (Nunn 1996, s. 49). V egyptských lékařských textech nicméně nenalezneme jednoznačně označené průdušky a průdušnici vlastním termínem.

Ne vždy se daří z textů identifikovat zmíněné kanály *metu* a přiřadit jim současnou lékařskou terminologii. Takový slepý bod je například v případě papyru Smith č. 34¹⁰:

<i>jr</i>	<i>wnh</i>	<i>m</i>	<i>bb.wj=f</i>	...
jr	wnh	m=	bb-wi-f	
TOPZ	dislocation(M)[SG]	INESS=	collar_bone(M)-DU-3SG.M	

„Co se týče vymknutí jeho klíčních kostí...,

<i>h^c.w</i>	<i>pw</i>	<i>wnn</i>	<i>hr</i>	<i>ššš(y).t=f</i>
h ^c :w	pw	wn~n	hr=	šššy:t-f
meat:M[SG]	COP	exist~PDA[M.SG]	SUPR=	upper_chest?:F-SG.M

je to maso, které je na jeho podkrčí,

<i>hr=s</i>	<i>mt.wj</i>	<i>w^c</i>	<i>hr</i>	<i>jmn</i>
hr-s	mt-wi	wa	hr=	jmn
SUPR-3SG.F	vessel(M)-DU	one[M.SG]	SUPR'=	right[M.SG]

pod ním jsou dva kanály *metu*, jeden napravo

<i>hr</i>	<i>šbd</i>	<i>n(j)</i>	<i>ht(y).t=f</i>	<i>n(j)</i>
hr=	šbd	nī	hty:t-f	nī
SUPR=	left[M.SG]	of[M.SG]	throat:F[SG]-3SG.M	of[M.SG]

a (jeden) nalevo od krku

<i>ššš(y).t=f</i>	<i>dd=sn</i>	<i>ø</i>	<i>n (sic!)</i>	<i>zm³=f</i>
šššy:t-f	d~d-sn			zm ³ -f
upper_chest(?):F-SG.M	give\IPFV-3PL			lung(M)[SG]-3SG.M

a podkrčí. Ony přivádí (krev/vzduch) do (každé) plíce.“

¹⁰ Vlastní překlady lékařských případů z Smithova papyru jsou pořízeny na základě hieroglyfického přepisu papyru publikovaném Breastedem (1930).

Interpretace zmíněných kanálů *metu* usazených po stranách krku je zde vzhledem ke kontextu nejistá. V úvahu připadá možnost chápat kanály jako tepny, které rozvádí krev, jak navrhuje Strouhal, Vachala & Vymazalová (2017, s. 53). Pokud se podíváme na anatomii lidského těla pozorně, můžeme se také domnívat, že text pojednává o dvou hlavních průduškách, tzv. pravý a levý hlavní bronchus v bronchiálním stromu (viz Seikel, King & Drumright 2016, s. 76), které rozvádí vzduch. V kontextu je klíčové slovo vynecháno a dnešnímu čtenáři přesný význam bohužel uniká.

Kanály *metu* jsou rovněž součástí oběhového systému v dnešním pojetí, avšak jak již bylo zmíněno výše, Egypťané respirační a oběhový systém od sebe striktně neodlišovali, ale pro lepší orientaci v textu se oběhovému systému věnujeme zvlášť.

3.2.2 Oběhový systém

V následujících řádcích se blíže seznámíme s egyptským pohledem na oběhový systém. Pro oběhový systém tak, jak ho chápeme dnes, bylo pro Egypťany hlavním orgánem srdce a již výše zmíněné kanály *metu*. V egyptštině se vyskytují dva lexémy, které označují srdce, *jb* a *h3.tj*. Sémantické rozlišení těchto dvou lexémů je stále předmětem diskuze, někdy vystupují oba výrazy (téměř) jako synonyma, jindy se v textu užívají paralelně, takže obě slova mají různé nuance a označují různé aspekty (Janák 2012, s. 95). Podrobněji se k hypotézám, jak oba lexémy interpretovat, vyjadřuje Nyord (2009, s. 55-68).

Pokud jde o ostatní tělesné orgány, ty byly spojeny velkým množstvím kanálů *metu*, o kterých již byla řeč v souvislosti s respiračním ústrojím výše. Vymazalová a Coppens uvádí, že v lékařských textech je dohromady 52 těchto kanálů, z nichž 22 je spojených se srdcem a 4 s nosem, dvě do něj přinášejí krev a dvě hleny (Vymazalová & Coppens 2011 s. 195-196).

Egypťané své lékařské znalosti získávali především z praxe – ošetřováním běžných úrazů či válečných zranění, nebo porcováním zvířecích těl. Svě znalosti nicméně nenabývali díky mumifikaci těl, neboť lékařství a mumifikace byly považovány za dva oddělené obory (Vymazalová & Coppens 2011, s. 194). Z pitev mrtvých zvířat poznali, že kanály *metu* jsou plné vzduchu, neboť krev již otekla, a proto věřili, že srdce jakožto orgán mělo v těle rozvádět vzduch a živiny z plic do celého těla právě těmito kanály *metu* (Strouhal, Vachala & Vymazalová 2017, s. 199). Jasným příkladem této myšlenky je případ z papýru Ebers č. 854a:

<i>jw</i>	<i>mt.w</i>	<i>jm=f</i>	<i>n</i>	<i>ᶜ.t</i>	<i>nb.t</i>
jw	mt-w	jm-f	n=	ᶜ:t	nb-t
COP	vessel(M)-PL	there-3SG.M	POSS=	limb:F[SG]	every-F[SG]

„Jsou v něm (tj. v těle) tepny ke všem údům.

<i>Jr</i>	<i>nw</i>	<i>dd</i>	<i>sn</i>	<i>nb</i>
jr	nw	d~d	sn	nb
COND	DEM	give~SBJV	physician(M)[SG]	every(M)[SG]

Pokud jde o ty, (na které) položí jakýkoliv lékař,

<i>shm.t</i>	<i>wᶜb</i>	<i>nb</i>	<i>zʒ.w</i>	<i>nb</i>
shm:t=	wᶜb	nb	zʒ:w	nb
GN=	wab_priest(M)[SG]	every(M)[SG]	protector:M[SG]	every(M)[SG]

jakýkoliv kněz *vab* (bohyně) Sachmety či jakýkoliv zachránce

<i>ᶜ.wj</i>	<i>dbᶜ.w=f</i>	<i>hr</i>	<i>tp</i>	<i>hr</i>
ᶜ-wj	dba-w-f	hr=	tp	hr=
arm(M)-DU	finger(M)-PL-3SG.M	SUPR=	head(M)[SG]	SUPR=

ruce či své prsty na hlavu,

<i>mhʒ</i>	<i>hr</i>	<i>d.wt</i>	<i>hr</i>	<i>s.t-jb</i>
mhp	hr=	d:t	hr=	s:t_jb
back_of_head(M)[SG]	SUPR=	hand:F:PL	SUPR=	place_of_heart(M)[SG]

na temeno nebo na ruku, na srdce

<i>hr</i>	<i>ᶜ.wj</i>	<i>hr</i>	<i>rd.wj</i>	<i>nb</i>
hr=	a-wi	hr=	rd-wi	nb
SUPR=	arm(M)-DU	SUPR=	leg(M)-DU	every(M)[SG]

nebo na paže či na každou nohu,

<i>hʒʒ=f</i>	<i>n</i>	<i>hʒ.tj</i>	<i>hr-n.tjt</i>	<i>mt.w=f</i>
xA~A-f	n=	hAt-i	Hr_n:tīt	mt-w-f
examine\SBJV-3SG.M	BEN=	front-ADJZ[M.SG]	because	vessel(M)-PL-3SG.M

aby vyšetřil srdce, protože jeho kanály *metu* (vedou)

<i>n</i>	<i>ʕ.t=f</i>	<i>nb.t</i>	<i>n.t(jt)</i>	<i>pw</i>	<i>mdw=f</i>
n=	a:t-f	nb-t	nti-t	pw	mdw-f
ALL=	limb:F:PL-3SG.M	every-F:PL	REL-F	COP	speak\IPFV

ke každému jeho údu. Je to tak, že (srdce) mluví

<i>hnt</i>	<i>mt.w</i>	<i>n(j).w</i>	<i>ʕ.(w)t</i>	<i>nb.t</i>
xnt	mt-w	ni-w	a-t	nb-t
through	vessel(M)-PL	of-M.PL	limb:F:PL	every-F:PL

skrže kanály *metu* každého údu.“

Tento případ pojednává o měření tepu a dozvídáme se klíčovou myšlenku, že srdce mluví skrže tepny (resp. kanály *metu*), tedy když tepe, předává informace. Z hlediska řečové produkce z toho můžeme usoudit, že se Egypťané domnívali, že myšlenka vzniká v srdci a „tok myšlenky“ je přenášen kanály. Jinými slovy můžeme říci, že v egyptském pojetí hlas (resp. „zvuk jazyka“) vznikal v srdci. Stejnou ideu nalezneme také v jiných lékařských případech, např. Ebers č. 885e, ale i v jiných textech nelékařského charakteru (viz níže).

3.2.3 Nervový systém

Nervový systém se rozlišuje na centrální, který tvoří mozek a mícha, a periferní, jehož součástí jsou nervy hlavové a míšní. Základním stavebním prvkem nervového systému jsou neurony a jejich propojení (synapse).¹¹ Z dnešního lékařského pohledu mají lidé určité „jazykové“ centrum v mozku, které se lokalizuje to tzv. perisylviální jazykové oblasti, která zahrnuje sluchový kortex, Brocovo centrum, Wernickeho centrum a angulární závit (Gick, Wilson a Derick 2013, s. 22-23).

V kontextu myšlení Egypťanů nervový systém v tomto pojetí neexistoval. Je to z toho důvodu, že mozek v egyptské anatomii nehrál žádnou zásadní úlohu. Funkce, které nervovému systému dnes přisuzujeme, mj. i jazykové a kognitivní,¹² byly přisuzovány srdci (a tím pádem oběhovému systému, viz výše). Poraněním hlavy nebylo navíc věnováno v lékařských papýrech moc prostoru. Případy v Ebersově papýru se věnují přípravám mastiček, které měly zabránit bolestem hlavy, a Smithův papyrus se věnuje poraněním hlavy s vážnými neurologickými následky pouze v několika málo případech (zejm. případy

¹¹ Podrobněji k popisu nervového systému viz Orel (2019, s. 324-359).

¹² Shrnutí funkcí nervového systému přehledně – viz. Seikel, King & Drumright (2016, s. 588).

č. 3-8, viz Strouhal, Vachala & Vymazalová 2017, s. 39-44). Mozek Egyptané znali, pracovali s ním, ale nepovažovali ho za součást nervového systému. Byli si vědomi toho, že poranění hlavy mohou být vážná a životu nebezpečná, ale nebyli si vědomi životní funkce mozku.

Mozek nebyl podle Egyptanů ani spojen s jazykem a myšlenkami, za ty bylo zodpovědné srdce člověka. Tato idea se odrážela např. i v umělecké literatuře, máme doloženo několik literárních děl (např. *Nefertiho proroctví*, *Nářky Chacheperresenebovy* či *Rozhovor muže s vlastní duší* aj.),¹³ kde často objevujeme motiv protagonisty, který se obrací ke svému srdci a rozmlouvá s ním či v něm hledá nějaké myšlenky a inspiraci.

3.3 Vybrané produkční a percepční poruchy

Nyní, když jsme se seznámili se staroegyptským chápáním respiračního, oběhového a nervového systému, se můžeme blíže podívat na vážné zdravotní problémy z oblasti řečové produkce a percepce.

Z Ebersova papyru jsou zajímavé lékařské případy týkající se uší. Případ Ebers č. 854c můžeme považovat za nejstarší záznam ohluchnutí:

<i>jr</i>	<i>jd=f</i>	<i>n wn.n(=f)</i>	<i>r3=f</i>
jr	jd-f	n=wn:n-f	r3-f
COND	deaf\IPFV-3SG.M	NEG=open\PFV-3SG.M	mouth(M)[SG]-3SG.M

„Když je (pacient) hluchý a neotevívá svá ústa,

<i>pr</i>	<i>wt=f</i>	<i>nb.t</i>	<i>nn(.tj)</i>	<i>m-ht</i>
pr	t-f	nb-t	nn-ti	m_ht=
AUX	limb:F:PL	every-F:PL	weak\RES-3PL.F	after=

tak všechny jeho údy jsou oslabeny po

<i>nf</i>	<i>spš.w</i>	<i>h3.tj</i>	<i>jm(=f)</i>
nf	spš-w	h3t-i	jm-f
DEM.DIST:C	accept\REL.IPFV-M[SG]	front-ADJZ[M.SG]	ABL-3SG.M

tom (tj. látkách), co přijímá srdce.“

O příčinách hluchoty hovoří také případ Ebers č. 854e:

¹³ K překladům literárních děl viz např. Lichtheim (1975).

<i>jr</i>	<i>jdd.t</i>	<i>msdr.wj</i>	<i>hr=s</i>
jr	jd~d-t	msdr-wi	hr-s
COND	deaf\REL.IPFV-F	ear(M)-DU	INFR-3SG.F

„Co se týče toho, kvůli čemu ohluchnou uši:

<i>jn</i>	<i>mt</i>	<i>2</i>	<i>jr</i>	<i>st</i>
jn	mt	2	jr	st
FOCZ	mt(M)[SG]	2	do\PA[M.SG]	3SG

jsou to dva kanály *metu*, které to způsobí,

<i>sšm</i>	<i>n</i>	<i>w3b</i>	<i>n</i>	<i>jr.t</i>
sšm	n≠	w3b	n≠	jr:t
lead\PA[M.SG]	ALL=	root(M)[SG]	of=	eye:F[SG]

které vedou ke koření oka.

<i>Ky</i>	<i>dd</i>	<i>jr</i>	<i>nw</i>	<i>jdd.(y)w</i>
ky	dd	jr	nw	jd~d:y-w
other(M)[SG]	saying(M)[SG]	COND	DEM:C	be_deaf~PDA-M.PL

Jiný výklad: Pokud jde o tyto (tepny), které způsobí ohluchnutí

<i>msdr.wj</i>	<i>hr=s</i>	<i>n3</i>	<i>pw</i>	<i>wnn</i>
msdr-wi	hr-s	n3	pw	wn~n
ear(M)-DU	INFR-3SG.F	DEM.PROX:C	COP	exist~PDA[M.PL]

uší, jsou to ty, které jsou

<i>tp-m3</i>	<i>gm3.wj</i>	<i>n</i>	<i>z.j</i>	<i>hr</i>
tp_m3	gm3-wi	n≠	z:j	hr
at_the_side_of	temle(M)-DU	of=	man:M[SG]	SUPR=

po straně spánků člověka při

<i>nšš.w</i>	<i>dd(.w)</i>	<i>hsk</i>	<i>o</i>	<i>pw</i>	<i>m</i>	<i>z.j</i>
nšš.w	d~d:w	hsk		pw	m≠	z:j
demple_desease:M[SG]	give\NMLZ.PASS	cutter?(M)[SG]		COP	INESS=	man:M[SG]

nemoci spánku. Znamená to, že je v člověku démon *Stínač*(?).

<i>šzp.ḥr=f</i>	<i>n=f</i>	<i>t3.w=f</i>
šzp.ḥr-f	n-f	t3:w-f
take\OBLV-3SG.M	ABL-3SG.M	breath:M[SG]

A tak si (démon) od něj bere jeho dech.“

V tomto lékařském případě je klíčový výraz *nšš.w*, jehož překlad (či spíše význam) je dnes bohužel nejasný. Von Deines & Westendorf (1961, s. 485) jej ve svém lékařském egyptském slovníku vykládají jako „vlhký vzduch/vánek“ čistě na základě determinativu a snad společného slovního kořene se slovem *nš* „výtok“. Strouhal, Vachala a Vymazalová lexém překládají jako „(ušní) maz“ bez bližší specifikace (2010, s. 102). Tento lexém nemá kontextovou paralelu a o jeho významu se můžeme dohadovat. Interpretaci pasáže neulehčuje ani výraz *ḥsk*, který má rovněž nejasný význam. Snad se jedná o demona Stínače, jak navrhuje Bardinet (1995, s. 92), který člověku bere jeho „dech“. Opět je nejasné, proč se v kontextu ohluchnutí uší hovoří najednou o dechu.

Podle naší interpretace text popisuje pacienta s poruchou sluchu nejasné příčiny v oblasti vnitřního ucha, a proto byli v tomto případě Egypťané odkázáni na demony, v tomto případě na Stínače, který lidem bral jejich „dech (život)“. Koncept „dechu života“ se i mimo kontext lékařských papyrů objevuje velice často a jedná se o podstatnou životodárnou sílu, která byla rozváděna v lidském těle právě tepnami a která tak udržovala člověka naživu. Domníváme se, že popisovanou nemocí je míněn tinnitus, který se projevuje pískáním či šuměním v uších. Šumění v uších přirozeně způsobuje jemný vánek, pokud se nacházíme ve větrném prostředí. Zmiňovanými tepnami se snad míní Eustachovy trubice, byť s nepřesným určením lokalizace. Eustachova trubice se nachází mezi nasofaryngální dutinou a středním uchem (Seikel, King & Drumright 2016, s. 361).

Některé lékařské případy se zabývají poraněními, která způsobují neschopnost vnímat a/nebo produkovat řeč. Takovou poruchu dnes lékařsky označujeme za afázii. Například případ č. 20 ze Smithova papyru je v dějinách lékařství pokládán za první záznam o afázii (viz např. Minagar, Ragheb & Kelley 2003). Případ popisuje zranění spánku, které zapříčinilo afatickou poruchu řeči:

<i>jr</i>	<i>ḥ3=k</i>	<i>z.j</i>	<i>n</i>	<i>wbn.w</i>
jr	ḥ3-k	z:ī	n=	wbn:w
COND	examine\SBJV-2SG.M	man:M[SG]	POSS=	wound:M[SG]

„Pokud vyšetřuješ někoho, kdo má (otevřenou) ránu

<i>m</i>	<i>gmʒ</i>	...	<i>jr</i>	<i>nd=k</i>
<i>m≠</i>	<i>gmʹ</i>		<i>jr</i>	<i>nd-k</i>
INESS=	temple(M)[SG]		COND	ask\SBJV-2SG.M

na spánku, ... a pokud se (ho) zeptáš,

<i>mn.t=f</i>	<i>hr=f</i>	<i>n mdw.n=f</i>	<i>n=k</i>
<i>mn:t-f</i>	<i>hr-f</i>	<i>nj=mdw:n-f</i>	<i>n-k</i>
suffering:F[SG]-3SG.M	SUPR-3SG.M	NEG=speak:ANT-3SG.M	to-2SG.M

na jeho neduhy, neodpoví ti,

<i>rm.(y)t</i>	<i>ʕ.t</i>	<i>hʒ.t(j)</i>	<i>m</i>	<i>jr.wj=fj</i>
<i>rm:t</i>	<i>aʒ-t</i>	<i>hʒʹ-tj</i>	<i>m≠</i>	<i>jr-wi-fi</i>
tears:COLL.F	great-F:PL	fall\RES-3SG.F	ABL=	eye(M)-DU-3SG.M

a (kdykoliv) mu teče mnoho slz z očí,

<i>jt{.t}.hr=f</i>	<i>ʕ=f</i>	<i>r</i>	<i>hr=f</i>	<i>ʕʒ</i>
<i>jt:hr-f</i>	<i>a-f</i>	<i>r≠</i>	<i>hr-f</i>	<i>ʕʒʹ</i>
take:OBLV-3SG.M	arm(M)[SG]-3SG.M	ALL=	face(M)[SG]-3SG.M	often

zvedá si často ruku k obličejí,

<i>sjn=f</i>	<i>jr.wj=fj</i>	<i>m</i>	<i>zʒ</i>
<i>sjn-f</i>	<i>jr-wi-fi</i>	<i>m≠</i>	<i>zʒʹ</i>
rub_out\SBJV-3SG.M	eye(M)-DU-3SG.M	INS=	back(M)[SG]

aby si otřel oči hřbetem

<i>n</i>	<i>d.t=f</i>	<i>mj</i>	<i>jrr.t</i>	<i>hrd</i>
<i>n≠</i>	<i>d:t-f</i>	<i>mj≠</i>	<i>jr~r-t</i>	<i>hrd</i>
of=	hand:F[SG]-3SG.M	as=	do~REL.IPFV-F	child(M)[SG]

ruky tak, jako to dělá dítě,

<i>n rh=f</i>	<i>jrr.t</i>	<i>dd.jn=k</i>	<i>r=f</i>	...
<i>nj rh-f</i>	<i>jr~r-t</i>	<i>dd:jn-k</i>	<i>r-f</i>	
NEG=know\PFV-3SG.M	do~REL.IPFV-F	say:CNSV-2SG.M	ALL-3SG.M	

ale (přitom) neví, že to dělá, pak tedy o něm řekneš: ...“

Tento případ popisuje pacienta, který má poraněnou lebku v oblasti spánku, pacient nereaguje na zvukové podněty a opakovaně zvedá ruku, aby si utřel slzy, což vypovídá o tom, že pacient je při vědomí. V současné době převládají dva názory, jak tento úraz interpretovat. Z popsané diagnostiky vyplývá, že by se mohlo jednat o popis Brocovy („motorické/expresivní“) afázie, tento názor zastávají např. Sanchez a Meltzer (2012, s. 151). Brocova afázie postihuje plánování řeči a způsobuje řečovou neplynulost, pacient vykazuje známky porozumění sluchovému vjemu. Jeho celkové vyjadřovací schopnosti jsou narušené a je narušena délka a komplexnost výpovědí a řeč vyžaduje značné úsilí (Seikel, King & Drumright 2016, s. 746-747). Nicméně Strouhal, Vachala a Vymazalová tvrdí, že se jedná o otřes mozku a k možné afázii se nevyjadřují (2010, s. 74).

Z našeho pohledu jsou obě chápání možná, sami bychom se přikláněli k tzv. globální afázii z toho důvodu, že popisovaný stav pacienta je příliš vážný na to, aby se jednalo pouze o otřes mozku, a pacient trpící Brocovou afázií nějakým způsobem komunikuje, zpravidla produkuje tzv. telegrafickou řeč, jelikož je narušená verbální fluence a jedinec má zhoršenou výbavnost slov. Pacient popisovaný v lékařském případě výše ovšem nemluví vůbec, avšak při vědomí je. Z tohoto důvodu se domníváme, že by se mohlo jednat spíše o globální afázii, kdy má pacient postiženy všechny řečové funkce, má silně narušenou produkci i percepci a primárním zdrojem komunikace jedince jsou gesta (Seikel, Drumright & King 2016, s. 747).

Z analyzovaných lékařských papyrů vyplývá, že poruchu řeči způsobovala zranění hlavy. Autor Smithova lékařského papyru jako jediný poznal, že zranění hlavy mohou vést k neurologickým onemocněním a v jejich důsledku i k poruchám řeči. Jeho zjištění však dále nerozvinula egyptské poznání mozku a ten byl z lékařského hlediska v Egyptě považován za nadbytečný i nadále.

Papyry nevědeckého charakteru také mohly obsahovat rituální a magické texty pro ochranu určité části těla. Ochrana uší se věnuje papyrus *Brooklyn* č. 47.218.49, pravděpodobně z doby vlády Psammetika I. (7. stol. př. n. l., Pozdní doba). Jedná se o sbírku 17 ochranných textů, které se zaměřují na ucho. Text se od lékařských papyrů liší tím, že lékařské papyry jsou vesměs encyklopedického charakteru a jsou víceúčelové kdežto tento papyrus byl sepsán za účelem zajištění maximální ochrany proti ušním nemocem, kterým panovník pravděpodobně trpěl (kompletní překlad papyru s filologickým komentářem a interpretací textu viz O'Rourke 2015).

3.4 Podstata řeči a hlasu

Egyptské lékařství je úzce spjato s magií a náboženstvím a následující část se proto bude týkat egyptských textů nevědeckého charakteru z této oblasti. Jelikož lékařské texty mlčí o fyziologickém původu řeči, obracíme se nyní na texty magicko-náboženského charakteru, které hovoří o podstatě a vzniku jazyka.

3.4.1 Původ řeči

Jedním z nejdůležitějších magicko-náboženských textů je *Mennoferská theologie*, protože se jedná se o mytologický text popisující mýtus o stvoření světa. Text se nám dochoval v podobě opisu staršího papyru na tzv. Šabakově stéle z 25. dynastie (Třetí přechodná doba, závěr 7. stol. př. n. l.). Nápis je do značné míry poškozen, neboť stéla byla užívána jako kámen na mletí obilí. I tak z něj ale můžeme vyčíst pro fonetické poznání zajímavé pasáže, zejména důraz na koordinaci srdce, jakožto zdroje myšlenky, s jazykem, který svým pohybem tvořil řeč. Srdce a jazyk byly zdrojem božské stvořitelské aktivity pro myšlenku a slovo, kterými podle textu bůh Ptah stvořil celý svět (Janák 2009, s. 107). Nápis tak hovoří o bohu Ptahovi, který je Stvořitelem a ostatní egyptská božstva jsou s ním ztotožněna nebo prohlášena za jeho údy. Podobu srdce a jazyka nabývá v kontextu celého textu bůh Atum (*tamtéž*). Věnujme nyní bližší pozornost třem pasážím z tohoto pramene, které se týkají tvorby řeči:

Příklad 1:

<i>jn</i>	<i>ns</i>	<i>wḥm</i>	<i>k33.t</i>	<i>ḥ3.t(j)</i>
jn	ns	wḥm	k3~3-t	h3t-ī
FOCZ	tongue(M)[SG]	repeat\PDA[M.SG]	think~REL.IPFV-F	front-ADJZ[M.SG]

„To jazyk je ten, který opakuje, co si srdce myslí.“

Příklad 2:

<i>sk</i>	<i>ḥpr.n</i>	<i>js</i>	<i>mdw-nṯr</i>	<i>nb</i>	<i>m</i>
sk	ḥpr:n	js	mdw_nṯr	nb	m=
PTCL	happen\ANT	PTCL	word_god(M)[SG]	every[M.SG]	INS=

„...když každé boží slovo (tj. všechny hieroglyfy) vzniklo tím,

<i>k33.t</i>	<i>ḥ3.t(j)</i>	<i>wḏ.t</i>	<i>ns</i>
k3~3-t	ḥ3t-ī	wḏ:t	ns
think~REL.IPFV-F	front:ADJZ[M.SG]	commit\REL.IPFV-F	tongue(M)[SG]
co minilo srdce a co vyjádřil jazyk.“			

Příklad 3:

<i>md.t</i>	<i>n</i>	<i>k33.t</i>	<i>jb</i>
md:t	n≠	k3~3-t	jb
speech:F[SG]	of=	think~REL.IPFV-F	heart(M)[SG]
„Řeč o tom, co si myslí srdce,			

<i>pr.t</i>	<i>m</i>	<i>ns</i>
pr-t	m≠	ns
come\PDA-F	ABL=	tongue(M)[SG]
která, vychází z jazyka...“		

Tyto tři příklady byly vybrány coby podpůrný doklad k staroegyptskému pohledu na tvorbu řeči: řeč byla „vymyšlena“ srdcem a „zmaterializovaná“ artikulačními pohyby, (srov. moderní přísloví „co na srdci, to na jazyku“). Tato idea se nadále ostatně projevovala v egyptské umělecké literatuře, častým motivem byly dialogy člověka se svým srdcem. Připomeňme si, že tuto představu nám také potvrzuje např. případ v lékařském papyru Ebers č. 854a výše.

Zajímavé je sloveso *wḥm* „opakovat“, které je použito v příkladu 1. Snad bychom ho v tomto kontextu mohli vyložit jako „artikulovat“. Mimo to příklad 2 dokazuje, že egyptská jazyková filozofie byla stejná jako moderní v tom smyslu, že vnímali mluvenou řeč jako primární a psanou řeč jako sekundární (tedy, že hieroglyfy vznikly na základě toho, co bylo vymyšleno v srdci a realizováno jazykem).

Dalším významným pramenem z oblasti magicko-náboženských textů je Bremner-Rhindův papyrus ze 4. st. př. n. l. (tzv. *Kniha o tom, jak přemoci hada Apopa*, řádek 11), na kterém je zaznamenán text, který měl rituálně ochránit slunečního boha Rea na jeho podsvětní pouti nebesy před útoky hadího démona Apopa. Část textu hovoří o tom, jak byl démon Apop zbaven řeči:

<i>jw</i>	<i>htm.n=j</i>	<i>r=f</i>	<i>sp.tj=f</i>
<i>jw</i>	<i>htm:n-j</i>	<i>r-f</i>	<i>sp:tj-f</i>
PTCL	seal\ANT-1SG	mouth(M)[SG]-2SF.M	lip:M.DU-2SG.M

„Zapečetil jsem jeho ústa a jeho rty,

<i>jw</i>	<i>hb3.n=j</i>	<i>jbh.w=f</i>
<i>jw</i>	<i>hb':n-j</i>	<i>jbh-w-f</i>
PTCL	destroy\ANT-1SG	tooth(M)-PL-2SG.M

vylámal jsem mu zuby,

<i>jw</i>	<i>hsk.n=j</i>	<i>ns=f</i>	<i>r</i>	<i>hngg=f</i>
<i>jw</i>	<i>hsk:n-j</i>	<i>ns-f</i>	<i>r=</i>	<i>Hngg-f</i>
PTCL	cut_out\ANT-1SG	tongue(M)[SG]-2SG.M	ALL=	tonsil?(M)[SG]-2SG.M

vyřízl jsem mu jazyk z krku/krční mandle(?),

<i>jw</i>	<i>jt.n-j</i>	<i>mdw=f</i>
<i>jw</i>	<i>jt:n-j</i>	<i>mdw-f</i>
PTCL	take\ANT-1SG	speech(M)[SG]-2SG.M

vzal jsem mu řeč.“

Tento literární úryvek demonstruje, že Egyptané jasně viděli souvislost mezi řečí a artikulačními pohyby jazyka. Byli si vědomi toho, že pokud bytost přišla o jazyk, byla „zbavena řeči“, tedy měla by ztíženou schopnost produkovat řeč.

V povědomí starověkých Egyptanů bylo srdce zodpovědné za vnitřní řeč, která byla realizovaná pohyby jazyka. Texty bohužel mlčí o tom, zda se Egyptané zabývali samotnou tvorbou hlasu z anatomického hlediska. Tuto absenci můžeme na základě magicko-náboženských textů vyložit tak, že řeč byla chápána jako božské podstaty, která v zásadě byla nezpochybnitelná, nebylo zapotřebí tak po zdroji řeči z fyziologického hlediska pátrat. Zároveň se k této myšlence uchýlovali právě proto, že si původ řeči a hlasu neuměli fyziologicky vysvětlit.

Na tomto místě jsme si také položili otázku, jak či kde podle Egyptanů vznikal hlas. Nejprve si vysvětleme princip fonace z dnešního pohledu. Zjednodušeně řešeno, hlas vzniká prouděním vzduchu z plic skrze tracheu a hrtan do dutiny ústní a nosní a posléze ven do atmosféry. Proud vzduchu je v hrtanu rozkmitán hlasivkovou činností do vibrací. Tento proces vysvětluje myoelasticko-aerodynamická teorie, která se týká svalové činnosti

hlasivek a poměru subglotálního a supraglotálního tlaku (Gick, Wilson & Derrick 2013, s. 81-83). Hlasivky jsou svalovou činností k sobě přiblíženy, čímž se zúží průtok vzduchu v hrtanu. Subglotální tlak vzrůstá a působí na elasticitu hlasivek, hlasivky se tak oddálí od sebe. Proudění vzduchu skrze glottis se pak zrychlí, čímž se sníží supraglotální tlak, který hlasivky pak zase přimkne k sobě.

Ve starověkém Egyptě nebyla otázka vzniku hlasu z fyziologického hlediska vůbec otevřená. Z výkladu pramenů přesto můžeme učinit určité závěry, které se této otázky týkají. Především v Ebersově papyru a v textu Šabakovy stély nalezneme odkazy ke vztahu myšlenky a jazyka. Domníváme se, že bychom prameny mohli vyložit tak, že podle Egyptanů měl lidský hlas původ v srdci (jako myšlenka či možná dokonce „v podobě“ myšlenky) a byl skrze kanály *metu* veden do úst, kde jej formovaly artikulační pohyby jazyka.

Při hledání odpovědi na otázku, co Egyptané považovali za základní jednotku řeči, se opět opíráme o nepřímé informace lékařských a náboženských textů. Pochopitelně lidé v té době neměli možnost řeč zkoumat technickými prostředky, kterými disponujeme my dnes, proto ani neočekáváme, že by se prameny k této otázce explicitně vyjadřovaly. Zdá se, že Egyptané za základní jednotku řeči považovali prostě myšlenku. Je to zřejmé jednak ze slovních obrátů odkazujících na spojitost srdce a myšlenek, a jednak už z principu hieroglyfického písma. Egyptané se zaměřovali na zápis myšlenek, proto byl pro ně důležitý logo-fonetický zápis slov, který kombinoval fonogramy, logogramy a determinativy.

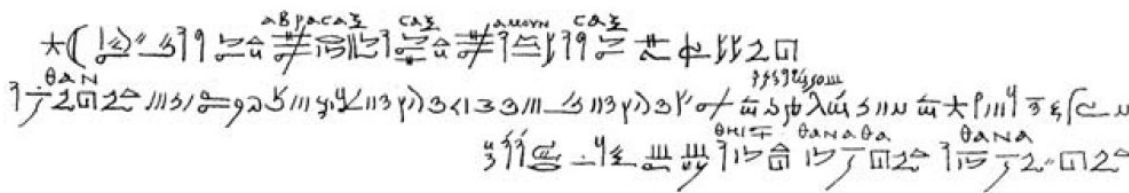
3.4.2 Magie a řeč

Podstata řeči byla v povědomí Egyptanů úzce spjata s magií a magickými praktikami. Projevuje se to nejen v magických a lékařských textech, ale i v samotných jazykových prostředcích. V náboženských a zádušních textech, zejm. v *Textech pyramid*¹⁴, se vyskytuje tzv. *Name Formula* (Hellum 2015). Tato formule se vyznačuje magickou slovní hříčkou se zvukovou podobností řídícího slovesa a jména v adverbialním doplnění. Jména, která se ve formuli objevují, jsou konkrétní („Sarkofág“, „Rakev“, „Hrobka“), abstraktní („Ten, který vzešel z chladné vody“), geografická („Obzor, ze kterého vychází Re“) či božská („Bůh“). Pro větnou konstrukci, ve které se *Name Formula* užívá, je

---

¹⁴ Soubor textů, které měly v představách Egyptanů pomáhat duši k dosažení zásvěetí, původně zapsané na stěnách pyramid panovníků Staré říše, později rozšířeny mimo královskou sféru (Allen 2015).

Magická podstata řeči a hlasu se nám také proliná do rozšíření koptského písma v Egyptě. U zrodu koptského písma v Řecko-římské době stály právě magické texty, a to kvůli potřebě zaznamenávat magické texty přesně a mít tak jistotu, že magická slova čtenář vyslovil bez chyby. Protože neznámá posvátná slova mágové nedovedli přechytit v hieratickém či démotickém písmu správně, začali texty opatřovat glosami z písmen řecké abecedy. Analýzou těchto glos se zabývá Dieleman (2005, 69-80). Proto-koptské glosy se psaly nad posvátná slova a jména (tzv. *voces magicae*), aby byla písemně zachycena správná výslovnost daného slova. Na následujícím obrázku č. 4 je zachycený úryvek Londýnského magického papyru s hieraticko-démotickým nápisem, který je doplněný o zmiňované glosy:

Tento magický text obsahuje posvátná slova, nad kterými jsou nadepsány proto-koptské glosy jako *sax*, *Amon*, *abrasax* aj. (Dieleman 2005, s. 77). Tyto glosy upřesňovaly

výslovnost lexémů zapsaných v hieratickém, potažmo démotickém písmu¹⁵, zejména pokud jde o výslovnost správných vokálů. Způsob glosování byl později rozšířený, glosy byly začleňovány do textu jako klasické lexémy a později bylo písmo adaptováno na egyptštinu v podobě koptského písma coby komplexního písemného systému, který je založen na řecké abecedě (včetně grafémů pro zápis vokálů) a je doplněn o několik znaků démotického písma, protože odpovídající zvuky řecká abeceda nezachycovala. K vývoji koptského písma a jeho postupné integrace do egyptského písemnictví zmíněným způsobem se podrobněji vyjadřuje Quack (2017).

3.4.3 Frazeologie a vybrané jazykové výrazy

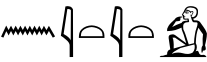
V následujícím textu se zaměříme na výklad podstaty řeči a hlasu skrze slovní zásobu. Koncept „hlasu“ (v egyptské terminologii *hrw*) se v nápisech objevuje nejčastěji ve dvou typických spojeních – *m3^c-hrw* „ospravedlněný“ (doslova „spravedlivý hlasem“) a *pr.t-hrw* „invokační obětiny“. V následujících odstavcích si obě ustálená spojení blíže představíme.

Pojem „ospravedlněný“¹⁶ označoval člověka, jenž byl „*při průchodu podsvětím uznán hodným vstoupit mezi blažené a mocné zesnulé*“ (Janák 2012, s. 210). Původně toto označení bylo vyhrazeno pouze božstvům, ale od 1. přechodné doby se rozšířilo do profánní sféry a termín označoval každého zesnulého, který prodělal tzv. posmrtný soud a poslední zpověď před bohem Usirem a jehož duše postoupila na Onen svět.

Invokační neboli „hlasové“ obětiny se objevují v textech tzv. obětních formulí. Jedná se o druh textů, obvykle na stélách úředníků, které zabezpečovaly přísun potravin zesnulému na Onom světě. Byla to jakási pojistka pro nebožtíky, pokud by jim jejich potomci přestali předkládat obětiny na oltářích. Obětiny se měly magicky na Onom světě zmaterializovat už jen tím, že jejich výčet (chléb, pivo, drůbež aj.) byl zaznamenán na stélu a ideálně i přečten. Jedině takto se mohl zemřelý účastnit hostiny, která byla ve jménu krále předkládána v chrámech během náboženských svátků, potažmo vlastní zádušní hostiny, která se měla zopakovat po přečtení obětní formule kolemjdoucím.

¹⁵ V démotických magických papyrech se užívala zvláštní forma démotického písma, tzv. abecední démotické písmo, rovněž coby glosy u cizích nebo neznámých slov s nepravidelným zápisem (Dieleman 2005, s. 67).

¹⁶ Přehledně k možným interpretacím pojmu viz Anthes (1954).

Z hlediska produkce řeči je v egyptském lexikonu zajímavý ještě jeden výraz, a to *njtjt* „váhat, koktat“. Jedná se o zajímavý výraz, který se vyskytuje v textu populární povídky *O Trosečnickovi*¹⁷. Jeho přesný překlad, resp. výklad, je spekulativní. V literatuře (např. Panconcelli-Calzia 1994, s. 11, či Manning 2001, s. 92) se tento výraz uvádí explicitně jako příklad nejstaršího záznamu řečové vady. Nicméně pokud se ale podíváme na kontext užití tohoto výrazu (a bohužel i jediný kontext, který máme¹⁸), zjistíme, že se nejedná o označení poruchy řeči, tj. koktání v pravém slova smyslu, nýbrž o označení mluvy s hezitačními zvuky (alternativní překlad: váhat):

<i>mdw=k</i>	<i>n</i>	<i>nswt</i>	<i>jb=k</i>
mdw-k	n=	nswt	jb-k
speak\SBJV-3SG.M	BEN=	king(M)[SG]	heart-3SG.M
„Můžeš mluvit ke králi, když jsi			

<i>m</i>	<i>ʕ=k</i>	<i>wšb=k</i>	<i>nn</i>	<i>njtjt</i>
m=	ʕ-k	wšb-k	nn=	njtjt
INESS=	arm(M)[SG]-3SG.M	answer\SBJV-3SG.M	NEG=	hinder\INF
sebejistý, a měl bys (mu) odpovídat bez koktání.“				

3.5 Ikonografie

Vedle písemných pramenů můžeme vypořádat doklady o řeči také ve vyobrazeních. Následující části se věnují ikonografii, zejména pokud jde o koncept dýchání. Součástí diskuse budou také materiální předměty, jako jsou amulety, které podporovaly a ochraňovaly funkci lidských orgánů, které se mj. podílejí na produkci a percepci řeči.

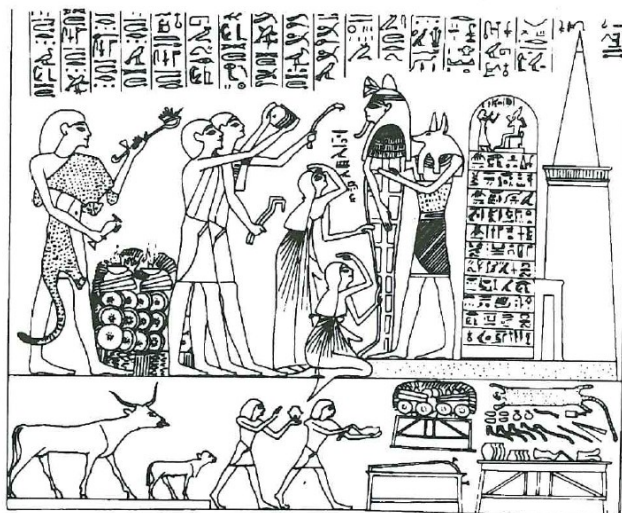
3.5.1 Výzdoba hrobek

Z výzdobného programu egyptských hrobek nás zajímají dva časté motivy. Tím prvním je vyobrazení Rituálu otevírání úst a očí, který se prováděl za účelem zaktivování životních funkcí člověka, aby mohl v posmrtném životě dýchat, vidět, slyšet, mluvit, jíst nebo pít. Obřad se prováděl na sochách lidí a božstev, na nástěnných reliéfech, nebo na

¹⁷ Papyrus Petersburg 1115, řádek 16-17, překlad viz např. Simpson (1972), česky Vachala (1980).

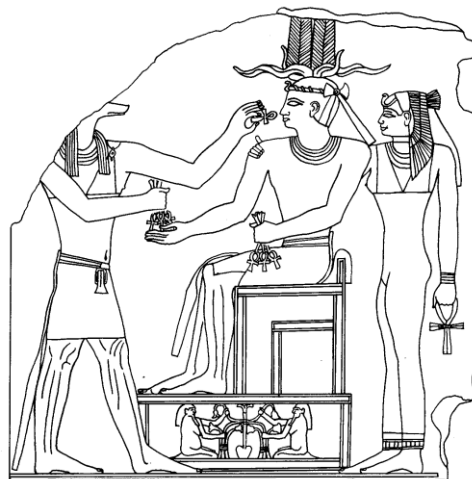
¹⁸ Databáze Thesaurus Linguae Aegyptiae (TLA) eviduje pouze jeden výskyt tohoto výrazu (zpracováno k 3. 3. 2020).

antropomorfních rakvích s mumii či přímo na samotné mumii. Rituál se prováděl za pomoci různých obřadních nástrojů a po jeho skončení byla socha či mumie spojena s duší *ka* člověka. (O tématu tohoto rituálu blíže hovoří např. Taylor 2001, p. 164-5.) Následující obrázek č. 5 názorně zachycuje vyobrazení Rituálu otevírání úst a očí, po jehož dokončení měla duše jistého Hunefera nabýt základních životních funkcí na Onom světě:

Obrázek 5. Obřad otevírání úst a očí, prováděný před hrobkou kněžími na antropomorfní rakvi s mumii. Vyobrazení se nachází na Huneferově papyru. (Kanawati 2001, s. 31)

Dalším velice častým motivem reliéfní výzdoby je zachycení postavy, zpravidla panovníka nebo jiných členů královské rodiny, které přikládá nějaké božstvo k ústům symbol života ankh *anch*. Tímto aktem byl vložen do těla dotyčného tzv. dech života (v egyptské terminologii t3w n(j) ʿnh).

Obrázek 6. Král Niuserre (5. dynastie, Stará říše) získává od božstva „dech života“ v podobě znaku *anch*. (Wilkinson 2011, s. 176)

Na obrázku č. 6 výše je zachycen panovník Niuserre, jenž je obklopen božstvy a je mu přikládán symbol života *anch* k ústům, čímž vdechuje „dech života“. Právě tento „dech života“ má v egyptském pojetí po těle rozvádět kanály *metu*. Výjevy, jako je tento, tak dávají do souvislosti informace o orgánové soustavě z lékařských papyrů, o kterých jsme hovořili výše.

3.5.2 Domnělé vyobrazení tracheotomie

Dýchání je obvykle nevědomý proces, při kterém probíhá výměna plynů za účasti plic, uložených v hrudním koši, a bránice. Vzduch proudí dýchacími trubicemi a nadhrtanovými dutinami. Může však nastat případ, kdy se dýchací cesty uzavřou. Aby se pacient neudusil, je zapotřebí provést tracheotomii. Tracheotomie je chirurgický zákrok, kterým se vytváří v krku otvor do průdušnice zhruba 1-3 cm pod chrupavkou štítnou, čímž se pacientovi zajistí dýchání. Výsledek chirurgického zákroku (tracheotomie) se označuje jako tracheostomie, tedy umělé vyústění průdušnice. Pacient po něm může volně dýchat trubicí (k lékařskému popisu viz např. Chrobok, Astl & Komínek 2004).

Podle odborné, především lékařské literatury, je tracheostomie jedním z nejstarších chirurgických zákroků a její kořeny můžeme najít již ve starověku (např. Frost 1976). V této odborné literatuře se objevují informace o tom, že již starověcí Egypťané prováděli tracheotomii. Dohady o provádění tracheotomie v Egyptě se zakládají na nálezů dvou štítků pocházejících z počátku 3. tisíciletí př. n. l., na kterých je vidět osoba klečící před pacientem (?), který má viditelně svázané paže za zády, a provádějící zákrok pomocí nástroje. Obrázek 7 zachycuje překresbu štítku nalezeného v Hemakově hrobce v Sakkáře:

Obrázek 7. Dřevěný štítek z Hemakovy hrobky v Sakkáře (hrobka č. S3035, 1. dynastie, Archaická doba). (Wilkinson 1999, s. 267.)

Interpretace tohoto vyobrazení je složitá. Ve starší egyptologické literatuře se toto vyobrazení skutečně interpretovalo jako pravděpodobné provádění tracheotomie. K tomuto názoru se přiklání Vikentieff (1951) a Hussein (1951). Naopak Petrie již dříve zastával názor, že se jedná o rituální obětování člověka během královského pohřbu (1901, s. 20). V současné době však můžeme pouze konstatovat, že se jedná zatím o spekulace, které čekají na případné potvrzení dalšími nálezy a souvislostmi. Je spíše nepravděpodobné, že by se jednalo o vyobrazení tracheotomie, protože kontext vyobrazení je rituální a hrot dýky je namířený na hrud' či břicho, spíše než na krk. Z tohoto důvodu je lidské obětování pravděpodobnější interpretace (Nunn 1996, s. 169). Tomu by nasvědčovaly i archeologické doklady, neboť pro 1. dynastii je typické, že královské hrobky v Abydu obklopuje několik desítek tzv. vedlejších pohřbů pro služebníky krále. Podle Bárty je nepravděpodobné, že by k usmrcení služebníků došlo najednou, respektive se to alespoň nepodařilo s jistotou prokázat (Bárta 2016, s. 178). Wilkinson navrhuje, že by se mohlo jednat pouze o symbolické vyobrazení obětování člověka (1999, s. 261). Můžeme se tak domnívat, zda se jednalo o vyobrazení zachycující skutečnost, či pouze o symbolický úkon obětování služebníka.

3.5.3 Amulety

V pojednání o dokladech řeči v egyptské hmotné kultuře bychom se měli alespoň stručně zmínit o amuletech. Vedle nespočetného množství amuletů ve tvaru různých bohů v antropomorfní či zvířecí podobě, máme z Egypta doloženo velké množství amuletů ve

tvaru částí lidského těla a lidských orgánů (k amuletům, jejich klasifikaci a užití, se podrobněji vyjadřuje Petrie (1914) a nověji též Andrews (1994). Blíže se podíváme na amulety reprezentující orgány, které souvisí s řečovou produkcí a percepcí.

Amulety jsou nepřímým dokladem toho, že si Egypťané byli vědomi funkce daných orgánů. Od toho se odvíjí jejich dvě základní užití. Za prvé podporovaly správnou funkci dané části těla či orgánu nositele, případně měly sloužit na Onom světě jako náhrada za daný orgán v případě, že by byl nějakým způsobem poškozen (Andrews 1994, s. 69). Například amulet ve tvaru lidského obličeje měl za úkol obecně umožnit nositeli užívání smyslů. Funkci konkrétních smyslů zajišťovaly amulety ve tvaru očí, uší, nebo dokonce jazyka pro zajištění schopnosti mluvit řeči. Amulety ve tvaru srdce zase sloužily k zajištění paměti a pocitů.

Pro fonetické poznání věnujme pozornost amuletům ve tvaru plic. Na základě vyobrazení si totiž můžeme udělat představu o staroegyptském chápání dýchacího systému, a to už přímo ze samotného hieroglyfu , který znázorňuje průdušnici a plíce. Znak se mimo jiné také používal jako symbol sjednoceného Horního a Dolního Egypta. Tento koncept má své opodstatnění v lidské biologii. Hieroglyf znázorňuje plíce a průdušnici. Aby totiž člověk mohl dýchat, musí být oboje spojené. Jednota země je tedy důležitá pro přežití státu, aby Egypt mohl být stabilní a prosperující zemí a velmocí starověkého světa. Tento symbol se objevuje na mnoha předmětech a dekoracích, především těch nošených panovníkem. Ukázka některých z výše zmíněných amuletů je zachycena na obrázku č. 8.

Obrázek 8. Tři amulety – zleva doprava: plíce s průdušnicí, ucho a srdce. (Petrie 1914, Pl. I., obr.17a, 5b, 7f.)

Kapitolou o amuletech uzavíráme debatu o reprezentaci řeči v egyptské hmotné kultuře. Nyní se přesuneme k diskusi nad myšlenkami antických autorů, kteří Egyptu a egyptské civilizaci věnovali ve svých dílech nemálo prostoru.

3.6 Antičtí autoři a jejich poznámky

Řeční historikové se zabývali Egyptem velice intenzivně. V Mykénské době byl Egypt krajinou velkého bohatství jak materiálního, tak kulturního, což se odráželo v řecké historiografii. Antičtí autoři popisovali Egypt především v oblasti etnografie, geologie, historie či náboženství nebo psali o jeho památkách.

Pokud jde o fonetiku a fonologii, v širším pojetí o staroegyptskou lingvistiku, zaujme nás Hérodotova zpráva o pokusu krále Psammetika I.¹⁹, který provedl se dvěma chlapci (*Dějiny*, kniha II, §2)²⁰. Hérodotos píše, že tento král chtěl zjistit, který národ je na světě nejstarší. Nechal dvě novorozené děti oddělit od jejich matek a dal je na výchovu k pastýři. Zajímalo ho, jaké zvuky budou první, které děti vydají. Po dvou letech děti vyslovily slovo „bekos“, což je, jak Hérodotos uvádí, výraz, kterým starověcí Frýgové označovali chléb. Psammetik I. Tak usoudil, že prvním národem na světě byli právě Frýgové, po něm až Egyptané.

Dle Lloyda stojí na pozadí tohoto experimentu názor, který je častý u Hérodota a u autorů 5. století obecně, a to teorie tzv. environmentálního determinismu (Lloyd 1976, s. 4-5). Tato teorie předpokládá, že pokud jsou znovu nastoleny podmínky, ve kterých žili první lidé (v tomto případě podmínky, ve kterých neexistuje lidská řeč), budou děti produkovat takový jazyk, jaký měli jejich předci. V tomto přístupu se vychází z monogenetické teorie o vývoji jazyka, tedy že na počátku existoval pouze jeden jazyk, který vznikl v jednom místě, a tento jazyk se začal šířit a vyvinuly se z něj jiné jazyky (Genzor 2015, s. 52).

Hérodotos se ještě vágně zmiňuje o dalším experimentu krále Psammetika I., který údajně nechal matkám vyříznut jazyk a měly takto vychovávat děti (*Dějiny*, kniha II, §3). Bohužel však tento experiment blíže nijak Hérodotos nerozvádí.

Plútarchos ve svém díle popisuje, jak ibis byl prvním písmenem egyptské abecedy (*Moralia*, kniha IX, §3)²¹. Avšak Egyptané nepracovali s abecedou či její obdobou, nicméně určitá kategorizace znaků a slov je patrná v lexikálních seznamech (viz

---

¹⁹ V Hérodotově spisu uváděn jako Psammétichos.

²⁰ Překlad J. Šonka (2005).

²¹ Překlad Helmbold, W., Minar, E., a Sandbach F. (1961).

kap. 3.3 v této práci). V jiné části svého díla (*Moralia*, kniha V, §374A)²² konstatuje, že egyptská abeceda měla 25 písmen. Plútarchos žil v době, kdy se v Egyptě používala démotština a nastupovala koptština (přelom 1. a 2. století n. l.). Pokud měl na mysli démotickou „abecedu“, ta pracovala se sadou 28 jednokonsonantních znaků. Koptština, coby poslední vývojová fáze starověké egyptštiny, opustila logo-fonetický princip písemného zápisu a zapisovala se pouze písmeny. Koptština měla v repertoáru 24 písmen přejatých z řecké abecedy a 6 písmen z démotického písma, pokud bychom však počítali pouze konsonanty, dospěli bychom též k počtu 25 písmen. Je tak pravděpodobné, že Plútarchos popisuje koptskou abecedu.

K egyptské „abecedě“ se vyjadřuje také Platón (*Filébos* VIII)²³, který píše, že jistý Thovt z Egypta (v antické tradici zvaný Hermés) byl prvním, kdo rozčlenil různé zvuky na konsonanty, samohlásky a nemá písmena.

Jiný řecký historik, Diodóros Sicilský ve svém díle *Historická knihovna* (kniha I, §16)²⁴ píše, že Hermés (tj. bůh Thovt) dal lidem jazyk a abecedu, byl prvním, kdo vyzoroval rozestavení hvězd a harmonii hudebních zvuků a jejich podstatu. Dále tamtéž píše, že Hermés vytvořil lyru a opatřil pro ni tři struny, které imitovaly tři roční období na základě tří tónů – nízký tón pro zimu, vysoký tón pro léto a střední pro jaro.

Demétrios ve svém pojednání *O stylu* (kap. 71)²⁵ psal, že Egyptané užívali samohlásky během rituálů, zazpívali jich celkem 7 a zvuk byl tak libozvučný, že lidé mu naslouchali více než flétně a lyře.

3.7 Seznamy znaků a lexikální seznamy

Pokud bychom se chtěli vydat po stopách abecedy a jejího vzniku, musíme se zaměřit na první (doložené) pokusy o kategorizaci „světa“, který lidé kolem sebe mají. Tuto kategorizaci můžeme pozorovat například ve školních gramatických cvičeních. Součástí těchto cvičení totiž byly lexikální seznamy, které můžeme rozlišit do dvou skupin:

- I. lexikální seznamy řazené podle určité kategorie (např. božstva a jejich epiteta, lidské tělo, nástroje, geografické pojmy apod.);

---

²² Překlad Babbitt, F. C. (1936).

²³ Překlad Harold, N. F. & Lamb, W. R. M. (1925).

²⁴ Překlad Oldfather, C. H. (1936).

²⁵ Překlad Inness, D. C. (1995, s. 395).

II. lexikální seznamy řazené abecedně (např. lexémy začínající na stejnou hlásku).

Z fonologického hlediska nás zajímají především lexikální seznamy druhé kategorie (k jejich přehledu viz např. Johnson 2001, s. 66-68). Podívejme se tedy na některé příklady blíže.

Pravděpodobně z 1. stol. př. n. l. pochází papyrus Carlsberg 7 (Iversen 1958), je psaný hieratickým písmem s úvodními kurzivními hieroglyfickými znaky. Jak už napovídá dochovaný nadpis papyru „*Interpretace použití znaků (tj. hieroglyfů), interpretace obtíží, odhalení skrytých věcí...*“, jedná se v podstatě o hieratický text, který tvoří komentář k jednotlivým hieroglyfům. Papyrus se bohužel nedochoval kompletní, ale i tak nám interpretace dochovaných částí prozrazuje mnohé. Text papyru je uspořádán tak, že jednotlivé hieroglyfy jsou psané pod sebou vertikálně, přičemž komentáře k nim jsou psané hieratickým písmem. Výběr jednotlivých hieroglyfů se zdá být nesystematický, až nahodilý. Prvním znakem uvedeným v tomto seznamu, je ibis (). V souvislosti s tím je zajímavé, že Plútarchos ve svých *Moraliích* píše, že ibis je prvním písmenem egyptské abecedy (viz výše). První list papyru obsahuje 11 slov, která začínají na hlásku *h* či *ḥ*. Iversen z tohoto vyvozuje, že řazení znaků je abecední, sám ale dále poznamenává, znaky na dalším listu papyru nemají žádné logické uspořádání (1958, s. 7). Pokud bychom se drželi pouze interpretace prvního listu, můžeme abecední koncepci potvrdit.

Usilování o (proto)abecední řazení dokládají i jiné texty. V egyptské Tanidě (dnešní Sán el-Hagar) v jednom z domů z Římské doby objevil F. Petrie asi 150 rukopisů. Mezi nimi se nacházel také papyrus BM EA 10672 (tzv. Tanis Sign Papyrus, viz Griffith & Petrie (1889)). Tento text je uspořádán na 33 stranách tak, že v jednom sloupci se nachází hieroglyf, k němu je přiřazen v druhém sloupci hieratický ekvivalent, a ve třetím sloupci poznámka, co daný znak představuje. Jedná se o „slabikář“, který je zajímavý a znepokojující zároveň – „*je to jediný dokument, který nám přináší systém, jakým Egypťané seskupovali a učili svůj široký slabikář, a je znepokojující, protože v něm nacházíme minimální systém*“ (Griffith & Petrie 1889, s. 1). Součástí tohoto papyru je seznam jednokonsonantních znaků, který je seskupený podle semitského abecedního pořádku (k němu blíže Quack 2003).

Papyrus Michaelides obsahuje seznam osobních jmen, zapsaných s počátečním jednokonsonantním znakem *h* (Bresciani 1963). Papyrus CCG 31169 zase obsahuje seznam jmen začínající znakem *j* (Spiegelberg 1908). Tzv. abecední řazení

v těchto papyrech však není totožné. Zatímco prvně jmenovaný papyrus zakládá řazení slov na základě grafické podoby jednokonsonantního znaku *h*, druhý řadí lexémy podle znaku *j* v kombinaci s jinými znaky, se kterými tvoří stažené tvary, zde tedy máme řazení na čistě fonetickém základě (Johnson 2001, s. 67).

Lexikální seznamy řazené abecedně neobsahovaly pouze vlastní jména, ale i jména obecná. Takovým příkladem může být papyrus Carlsberg 12 z poloviny 2. stol. n. l. (Volten 1952). Jedná se o démotický seznam slov, který je řazený podle první hlásky. Volten tvrdí, že metoda řazení slov podle abecedy je spíše pozdní a přejatá z obdobných řeckých slovníků, dříve měli Egypťané tendenci řadit slova podle sémantického obsahu (1952, s. 497).

Zajímavým lexikálním seznamem je Saqqara 27 (blíže Smith & Tait 1983), démotický papyrus pocházející z dnešní Sakkáry. Jedná se o seznam ptáků s informací, jaký pták sedí na tom kterém stromě. Zvláštností tohoto textu je, že jak daný pták, tak daný strom začínají na stejnou hlásku, například:

<i>pʒ</i>	<i>hb</i>	<i>ḥr</i>	<i>pʒ</i>	<i>hbyn</i>
pʒ	hb	ḥr=	pʒ	hbyn
DET	ibis_bird(M)[SG]	SUPR=	DET	ebony_tree(M)[SG]

„Ibis je na ebenu,“

<i>pʒ</i>	<i>rd</i>	<i>ḥr</i>	<i>pʒ</i>	<i>rr</i>
pʒ	rd	ḥr=	pʒ	rr
DET	rd_bird(M)[SG]	SUPR=	DET	vine(M)[SG]

„pták *red* je na révě...“

Posléze se v textu píše, že daný pták odletěl. Tato pasáž je opět uspořádána tak, že začíná jménem ptáka, to následuje název lokace začínající na stejnou hlásku jako jméno ptáka. Jelikož je text doložen ve fragmentárním stavu, jeho interpretace a rekonstrukce pořadí fonémů je složitá. Smith & Tait (1983, s. 211) navrhuji rekonstrukci pořadí fonémů následovně:

1. pasáž (popis, kde pták je): *h r [...] w s ? m k d p*
2. pasáž (popis, kam pták odletěl): *m [...] r b [...] n [...] p ? [...] d [...] k*

Nezodpovězenou otázkou zatím však zůstává, do jaké míry toto pořadí bylo v době sepsání papyru konvenční a obecně přijatelné. Není ani zřejmé, kolik glos o ptácích chybí,

tedy s kolika počátečními fonémy písař pracoval, neboť k textu nemáme další paralely. Zde se navíc nabízí poznámka Plútarcha v jeho *Moraliích*, že Egyptané měli v repertoáru 25 písmen (viz výše). Tento počet však z dochovaných záznamů nemůžeme potvrdit.

Srovnáním těchto písemných pramenů dojdeme k závěru, že princip uspořádání lexémů nebyl jednotný. Uspořádání seznamů znaků je důležité pro poznání toho, jak Egyptané kategorizovali svět kolem sebe, a tedy i jak smýšleli o jazyce. Z dochovaných materiálů lze vypožorovat, že se měnil i způsob řazení slov, zpočátku podle sémantického obsahu (tomu napomáhalo užívání determinativů), později podle počáteční hlásky, a to v důsledku mezinárodních vztahů Egypta a Řecka. Existence těchto seznamů zjevně dokazuje zájem Egyptanů o jednotlivé zvuky v systému jazyka, podle Smithe a Taita dokonce nad rámec pouhého užití souhláskové shody jako literárního nástroje (1983, s. 210).

* * *

V této kapitole byly diskutovány doklady o řeči v egyptské hmotné kultuře. Zabývali jsme se písemnými prameny, zejména lékařskými a školními texty, a hledali jsme souvislosti v ikonografii a hmotné kultuře nepísemného charakteru. Součástí debaty byly i myšlenky pozdějších antických autorů, týkající se povědomí Egyptanů na produkci a percepci řeči.

Velkou část kapitoly tvoří analýza lékařských papyrů, které jsou důležitým zdrojem k poznání staroegyptské fyziologie. Tyto prameny podávají informace o tom, co si Egyptané mysleli o funkci respiračního ústrojí, které souvisí s ústrojím fonačním. Provedli jsme jazykovou analýzu vybraných lékařských případů z Ebersova papyru a papyru Edwina Smithe, dvou nejvýznamnějších a nejkomplexnějších lékařských textů z faraonské doby. Došli jsme k závěru, že ačkoliv znalosti o lékařství z hlediska kosterní anatomie měli starověcí Egyptané na vysoké úrovni a dovedli přesně pojmenovat různé kosti, anatomie orgánů byla pro ně do určité míry neznámou. Vezmeme-li v potaz mozek, který dnes chápeme jako součást nervové soustavy a ve kterém „sídlí“ jazyková schopnost člověka, Egyptané jej považovali za nadbytečný orgán a za místo, kde se tvořily hleny. Funkce mozku, které známe dnes, obecně přisuzovali srdci, zejména pokud jde o myšlení a pocity. Jazykové a kognitivní funkce tak v egyptském povědomí nebylo součástí nervového systému, ale oběhového. Pozornost k mozku, jeho funkci a případně i vztahu k jazykové

produkci a percepci Egyptany nepřivedlo ani pozorování autora Smithova lékařského papyru, který jako jediný vyznamenal, že zranění hlavy mohou způsobit neurologické potíže, včetně poruchy řeči (afázie). Další vadou, která souvisí s řečí, je porucha sluchu. Ta je popsána v Ebersově papyru a dle jeho autora byla způsobena démonem, tedy Egyptané si hluchotu nedovedli vysvětlit z fyziologického hlediska.

Vedle srdce považovali za životně důležitý také komplexní systém tepen, cév a žil, který byl označován za kanály *metu*. Tyto kanály byly součástí jak nervového, tak respiračního systému, protože dle Egyptanů kromě krve, živin a tekutin byl takto rozváděn také vzduch, který považovali za životodárný „dech života“.

Dále zatím nebylo zjištěno, že by Egyptané znali hlasivky, popř. že by považovali vůbec nějaký orgán za zdroj zvuku. Samotné hlasivky jsou velice dobře schované v hrtanu a objevit je šlo prakticky pouze během pitvy, které ovšem Egyptané neprováděli. Hlasivky tak na svůj objev čekaly až do období renesance. Na druhou stranu nepřímě na původ řeči a hlasu poukazují písemné prameny nevědeckého charakteru. V této práci jsme si představili magicko-náboženské texty – Šabakovu stělu a Bremner-Rhindův papyrus – a vybrané jazykové výrazy, které jsme dali do souvislosti s ikonografickými výjevy a hmotnou kulturou netextového charakteru (amulety). Tyto prameny nám naznačují, že Egyptané znali principy respiračního ústrojí, důležitost plic pro dýchání, srdce pro rozvádění krve, kyslíku a živin, a jazyka coby artikulačního orgánu. Z pramenů také nepřímě vyplývá, že hlas vycházel ze srdce v podobě myšlenek, které byly realizovány artikulačními pohyby jazyka.

Součástí analýzy ikonografie je také diskuse nad ojedinělým (domnělým) vyobrazením tracheotomie, tedy zda tento chirurgický zákrok byl v Egyptě znám a prováděn. Pokud toto vyobrazení budeme chápat v historicko-společenském kontextu, je v podstatě jisté, že se jednalo spíše o rituální obětování člověka, a případnou diskuzi může vést otázka, zda se jednalo o skutečnost či symbolické vyobrazení aktu. Toto vyobrazení se dnes stále mylně v lékařské literatuře objevuje jako první evidence tracheotomie.

Další část kapitoly se věnuje analýze egyptského povědomí o řeči z pohledu antických autorů, kteří Egypt navštívili nebo v něm nějakou dobu žili. Hérodotos nám poskytuje svědectví o zájmu panovníka Psammetika o osvojování prvního jazyka, Plútarchos Platón a Diodóros Sicilský zase o egyptském písemném systému. O egyptských vokálech využívaných při rituálech píše Demétrios.

Závěr kapitoly tvoří rozbor lexikálních seznamů a seznamů znaků, abychom si představili, jak se Egypťané snažili lingvisticky uchopit řeč. Z interpretace těchto textů víme, že již v této době byli lidé schopni abecedního vnímání a klasifikace slov podle nějakého organizovaného konceptu, jednalo se o seskupení lexémů podle významu, nebo podle počátečního znaku (ať už podle jeho tvaru, či podle jeho zvukové hodnoty).

* * *

4 Fonologie klasické egyptštiny

Cílem této kapitoly je uceleně představit fonologický systém starověké egyptštiny, shrnout dosavadní badatelské výstupy a zároveň představit problémy, kterým při zkoumání zvukové stránky tohoto jazyka čelíme. Záměrem této kapitoly není (a ani nemůže být) přinést řešení této problematiky, neboť řešení jako takové přesahuje horizont předkládané práce.

4.1 Fonologický popis

Konsonanty

V první kapitole jsme se seznámili s jazykovou situací ve starověkém Egyptě a s principem hieroglyfického písmenného systému. Připomeňme si, že v hieroglyfickém písmu je zaznamenána pouze konsonantická struktura, která je přepisována (egyptologickou) transliterací. Přesná zvuková hodnota konsonantů je stále předmětem diskusí, jelikož je klasická egyptština již mrtvým jazykem. Fonetické realizace jednotlivých fonémů analyzovaných v této kapitole jsou tak pouze pravděpodobné.

Pro studium fonologie klasické egyptštiny jsou důležité písemné prameny, které obsahují semitská jména (vlastní i toponyma) a přejímky či výpůjčky do egyptštiny, ale i egyptská jména a slova přejatá do jiných semitských jazyků. Pro historické období Staré a Střední říše sledujeme semitská vlastní jména a toponyma zejména v tzv. *proklínacích textech*. Jedná se o texty, které obsahují výčet egyptských nepřátel, které byly zaznamenány obvykle na hliněných nádobách a soškách. Tyto předměty se rituálně rozbíjely, aby byl magicky nepřítel oslaben (podrobněji k Proklínacím textům obecně Mynářová 2015, s. 43-44, s odkazy na další literaturu). Vedle písemných pramenů se rovněž sleduje historický lexikální vývoj (připomeňme, že koptština je jedinou vývojovou fází egyptštiny, která zaznamenává v písmu samohlásky) a postavení egyptštiny v rámci srovnávací afroasijské lingvistiky.

Zatím nejaktuálnější pohled na egyptský fonologický systém přináší J. Allen, který se ve své práci zabýval fonologickými a gramatickými změnami ve vývoji egyptštiny a v této práci fonologický systém představuje uceleně (Allen 2013, nově též 2020). V části studie věnované fonologii (2013 s. 11-56) porovnává semitské kognáty (angl. *cognates*), tedy slova, která mají v různých semitských jazycích stejný etymologický původ, a fonémy, které se užívají pro zápis semitských přejímek a vlastních jmen do egyptštiny

(angl. *correspondents*). Nyní přehledně představíme jeho stěžejní závěry pro jednotlivé konsonanty v „abecedním“ pořadí (shrnuť též v tabulce 4 níže):²⁶

- 3 Konsonant ve Střední říši v kognátech odpovídá většinou semitskému /r/, v přejímkách semitskému /l/. Ale v koptštině si tento konsonant zachoval hodnotu /l/, proto se Allen přiklání k realizaci <3> jako [l] coby základní zvukové hodnotě konsonantu (Allen 2013, s. 41). Na druhou stranu koptština nenavazuje vývojem přímo na jazyk Střední říše (klasickou egyptštinu), během Nové říše se konsonant realizoval jako [ʔ], proto je pravděpodobné, že <3> bylo vyslovováno faryngálně či velárně, tj. jako [ɮ]. Allen rovněž připouští, že <3> mohlo mít více realizací, záviselých na dialektu (Allen, *tamtéž*).
- j Konsonant odpovídá semitskému /ʔ/ v kognátech, přejímkách i později v koptštině. Na základě dokladů z kognátů i z koptštiny je možné, že byl také realizován jako glajd [j]. Allen nepřipouští, že by foném měl dvě realizace a přiklání se k výchozí zvukové hodnotě [ʔ] jednak proto, že konsonant <j> se v některých slovech objevuje jako grafická varianta <ʕ>, a také se navíc ve Střední říši v písmu objevuje nový znak (𐤊), což je zdvojený původní znak pro /j/ a užíval se také v přejímkách pro semitské /j/ (Allen 2013, s. 38). Lze proto konstatovat, že minimálně od Střední říše <j> nebylo realizováno jako [j], nýbrž jako [ʔ].
- ʕ Ve Střední říši tento konsonant odpovídal jednoznačně semitskému /ʕ/ (zřídka je v písmu nahrazen konsonantem <j>) a svou zvukovou hodnotu [ʕ] si udržel až do koptštiny. Evidujeme ale také kognáty, které svědčí o asociaci <ʕ> s konsonanty s apikální realizací, zejména semitské /d, ɖ, l/. V písmu se také objevují slova, kde alternují znaky pro <ʕ> a <d>, což vypovídá o různých dialektových podobách. Tyto dubletní tvary slov máme doloženy až od Nové říše. V určitých dialektech tak konsonant mohl mít zvukovou hodnotu [d]. Zatím nelze jednoznačně určit, zda primární zvuková hodnota konsonantu byla [ʕ] nebo [d].

---

²⁶ *Metodologická poznámka:* Pro přehlednost v této kapitole uvádíme transliterační symboly ve špičatých závorkách, např. <b>, bez bližší reference k dané fonologické hodnotě; samotné fonémy do lomítek, např. /b/; a jejich fonetickou realizaci do hranatých závorek, např. [b] podle konvence IPA.

- w* Konsonant koresponduje se semitským /w/ v kognátech a přejímkách, tomuto fonému odpovídá i v koptštině, předpokládáme tak, že v klasické egyptštině mělo odpovídající zvukovou hodnotu, tj. [w].
- b* Egyptské <b> se shoduje se semitskou znělou bilabiální explozivou /b/ v kognátech a v přejímkách, proto se někteří autoři (např. Loprieno 1995) domnívají, že konsonant byl realizovaný jako znělá bilabiální exploziva [b]. Allen (2013, s. 43) upřednostňuje data z koptštiny, která svědčí pro realizaci <b> coby neznělé neaspirované bilabiální explozivy [p] v kontrastu s <p> realizovaným s aspirací jako [p^h] (viz níže).
- p* Konsonant odpovídá semitské neznělé bilabiální explozivě /p/ v kognátech i přejímkách, navíc koptština dokládá, že v určitých hláskových okolích či v dialekttech se mohlo jednat o hlásku aspirovanou, tedy [p^h]. Jak bylo řečeno výše, spočívá kontrast mezi <p> a <b> buď ve znělosti, jak dokládají semitské kognáty a přejímky, nebo v aspiraci, jak dokládá koptština. Allen zastává názor, že bychom měli především vycházet z interních důkazů, tj. z koptštiny, proto se přiklání k názoru, že <p> byla aspirovaná (či aspirovatelná) bilabiální exploziva, a <b> neaspirovaná (Allen 2013, s. 43).
- f* Tento konsonant odpovídá semitskému /p/ a /b/, máme rovněž doklady egyptských slov, kde alternuje <f> a <p>, což by mohlo naznačovat proces fonologické změny (spirantizace explozivy), nicméně podle Allena neexistuje jednoznačný důkaz pro to, že by <f> bylo původně realizováno jako exploziva, a potvrzuje, že konsonant byl realizován jako neznělá labiodentální frikativa [f] (Allen 2013, s. 44).
- m* Egyptské <m> odpovídá semitskému /m/ v kognátech, přejímkách i koptštině, předpokládáme, že v klasické egyptštině mělo stejnou zvukovou hodnotu, tj. jako bilabiální nazála [m].
- n* Konsonant odpovídá semitskému /n/, což byla i primární zvuková hodnota konsonantu v egyptštině – alveolární nazála [n], ačkoliv máme doklady v kognátech, přejímkách i v koptštině pro realizaci [l] jakožto alofonu, jednalo se pravděpodobně o záležitost dialektu.

- r* Tento konsonant odpovídá semitskému /r/, ale máme doklady v kognátech i přejímkách pro jeho použití jako ekvivalent k semitskému /l/. Nicméně <r> se někdy užívalo pro semitské /d/, proto se Allen domnívá, že se jednalo spíše o alveolární švih [r], než o vibrantu [r] (Allen 2013, s. 40). Kognáty také dokládají, že <r> mělo zvukovou hodnotu [l], v tomto případě by se podle Allena jednalo pouze o alofon (podobně jako je tomu u <n>), neboť v písmu se používá zvláštní kombinace znaků <n> a <r>, která zvukově odpovídá přesně semitskému [l]. Na tomto místě je důležité připomenout, že /l/ je primární zvukovou hodnotou konsonantu <ṣ>, který v kognátech někdy odpovídá semitskému /r/ (viz výše). Díky těmto společným rysům zastává Allen názor, že <ṣ> byla alveolární vibranta [r], v kontrastu k <r>, které odpovídalo alveolárnímu švihu [r] (Allen 2013, s. 41). Nicméně Takács možnost, že by egyptské <r> odpovídalo semitskému /d/, již dříve prokazatelně vyloučil četnými etymologickými doklady (Takács 1999, s. 292-294), proto nelze souhlasit s Allenovým závěrem, že <r> bylo realizováno jako alveolární švih [r], a v této práci jej interpretujeme jako [r].
- h* Egyptské <h> odpovídá semitskému /h/ na základě přejímek i zápisu semitských slov. Ačkoliv Allen tvrdí, že pro toto tvrzení postrádáme vhodné doklady kognátů (Allen 2013, s. 35), četné kognáty analyzoval už Takács a odpovídající hodnoty semitského /h/ s egyptským <h> potvrdil (1999, s. 143-148, a především 2011, s. 144-145). Lze tedy konstatovat, že konsonant byl rovněž realizován jako neznělá glotální frikativa [h].
- ḥ* Konsonant odpovídá semitskému /ḥ/²⁷ v přejímkách a zápisech vlastních jmen a byl realizován s největší pravděpodobností jako neznělá faryngální frikativa [ḥ].
- ḫ* Egyptské <ḫ> odpovídá semitskému /ḫ/²⁸, na základě kognátů se tvrdí, že jeho fonetická hodnota byla [ɣ], ačkoliv pro toto tvrzení není žádný důkaz. Konsonant tak musel být realizován jako [x], což je navíc zvuk častý v afroasijských jazycích (Allen 2013, s. 45). Podle dat z etymologické příručky Takácse (1999, s. 157-171) je zřejmé, že semitské /ḫ/ je jediným pravidelným odpovídajícím fonémem

²⁷ Foném realizovaný jako neznělá faryngální frikativa [ḥ]

²⁸ Foném realizovaný jako neznělá velární frikativa [x].

k egyptskému <h> (a tedy je i zřejmá realizace jako [x]), přesto Allen tuto hodnotu uvádí jako sekundární, přičemž za pravidelnou odpovídající hodnotu považuje semitské /š/ (Allen 2013, s. 35). Tato možnost je podle Takácse ovšem okrajová a týká se nejstarší egyptštiny (1999, s. 326-327), vývojové fáze jazyka, která stojí mimo teoretický záběr předkládané práce.

- h Konsonant se vyvinul z egyptského <š> a byl realizován jako neznělá palatální frikativa [ç].

- š Na základě semitských přejímek víme, že konsonant odpovídal semitskému /š/, realizovanému jako neznělá postalveolární frikativa [ʃ], semitské kognáty dokládají, že konsonant byl původně realizován jako neznělá palatální frikativě [ç], neboť v kognátech odpovídal semitskému /h/ (Allen 2013, s. 45).

- z Od konce staré říše splynul s konsonantem <s>, jeho původní zvuková hodnota dle semitských kognátů mohla být [θ], v klasické egyptštině už pouze [s].

- s Konsonant od konce Staré říše fungoval v písmu jako alograf konsonantu <z>, se kterým splynul i foneticky jako [s]. Loprieno se navíc domnívá, že konsonant byl palatalizovaný a realizoval se jako [sʲ] (Loprieno 1995, s. 34). Allen s ním nesouhlasí a argumentuje, že palatály <h, t, d> (viz dále) jsou morfonologicky nekompatibilní navzájem, ale zároveň se všechny mohou pojit se <s>, proto podle něj není pravděpodobné, že by daný konsonant byl palatalizovaný (Allen 2013, s. 46).

- k Pokud jde o tento a další dva konsonanty <k> a <g>, jejich fonetická realizace je velmi nejasná. Semitské /q/ je neznělé a realizované jako uvulární exploziva, případně emfatická (faryngalizovaná, velarizovaná či glotalizovaná/ejektivní), nicméně nelze určit, zda hláska byla emfatická i v egyptštině. Vzhledem k tomu, že Egypťané nejspíš neměli kodifikační příručky a zapisovali to, co slyšeli, a že semitské /q/ zachycovali v písmu konsonanty <g> i <k>, Allen soudí, že se o emfatickou hlásku nejednalo (Allen 2013, s. 48).

- k* Konsonant odpovídá semitskému /k/ v kognátech i v přejímkách, v koptštině se jednalo o aspirovanou hlásku, je tedy pravděpodobné, že konsonant byl realizovaný jako aspirovaná neznělá velární exploziva [k^h]. To by souhlasilo s aspirovanou realizací /p/.
- g* Egyptské <g> odpovídá semitskému /g/; nicméně <g> se užívá prakticky ve stejné míře jak pro semitské /q/, tak i /g/, což vypovídá o tom, že egyptské a semitské /g/ nemělo přesnou odpovídající zvukovou hodnotu; obecně je zřejmé, že se jednalo o znělý (případně neaspirovaný) protějšek ke <k>, tj. neznělou (neaspirovanou) explozivu [k].
- t* Konsonant odpovídá semitskému /t/ a /t̥/²⁹ v kognátech i v přejímkách (častěji se volilo egyptské <d>, viz níže), takže je možné, že se v egyptštině jednalo o neznělou alveolární explozivu, pravděpodobně aspirovanou a realizovanou jako [t^h].
- t̥* Konsonant byl realizován jako palatální exploziva [c], dle dat z koptštiny nejspíše i s aspirací [c^h].
- d* Egyptské <d> odpovídá semitskému /d/, rovněž se užíval pro zápis semitského emfatického /t̥/, konsonant byl realizován pravděpodobně jako neaspirovaná exploziva [t]. Na základě dat koptštiny je zřejmé, že kontrast mezi <t̥> a <d> spočíval v aspiraci, není ovšem jisté, zda tento kontrast byl i v dřívějších vývojových fázích egyptštiny (včetně klasické egyptštiny).
- d̥* Konsonant odpovídá semitským emfatickým sibilantům či dentálním frikativám a jednalo se rovněž o neaspirovanou palatální explozivu [c]. V přejímkách se tohoto konsonantu užívalo coby ekvivalentu semitských sibilant kvůli stejnému místu artikulace.

---

²⁹ Foném obecně realizovaný jako „emfatická“ (glotalicky či faryngálně) neznělá alveolární exploziva, v případě semitských jazyků často ejektiva [tʼ].

	Labální		Alveolární ³⁰		Post-alveolární ³¹		Palatální		Velární		Uvulární		Faryngální		Glotalní	
Exploziv	<p> /p/ [p ^h]	<b> /b/ [p/b]	<t> /t/ [t ^h]	<d> /d/ [t/d]			<ɿ> /tʲ/ [t ^h]	<d> /dʲ/ [tʲ/dʲ]	<k> /k/ [k ^h]	<g> /g/ [k/g]	<ɣ> /q/ [q]					
Frikativ	<f> /f/ [f]		<s> /s/ [s] ³²		<ʃ> /ʃ/ [ʃ]		<ç> /ç/ [ç]		<x> /x/ [x]				<ħ> /ħ/ [ħ]		<h> /h/ [h]	
Nazály	<m> /m/ [m]		<n> /n/ [n/l]													
Vibranty			<r> /r/ [r/l]													
Glajdy	<w> /w/ [w]		<ɰ> /ɰ/ [ɰ/ʈ]				<y> /j/ [j]						<ʕ> /ʕ/ [ʕ/d]		<j> /ʔ/ [ʔ/∅]	

Tabulka 4. Tabulka konsonantů podle Allena (2013, s. 50, terminologicky upraveno podle české fonetické tradice).

³⁰ V Allenově terminologii *apikální*.

³¹ V Allenově terminologii *palatalizované alveoláry*.

³² Dentální frikativa <z> /z/, realizovaná jako [θ] se na konci Staré říše sloučila s apikální frikativou /s/, obě transliterovány jako <s> (Allen 2013, s. 51).

Z fonologického hlediska jsou nejkontroverznější egyptské explozivní, neboť není jasné, jakou podobu mají jejich fonologické opozice. Z konsonantů se explozivní jako jediné vyskytují ve všech jazycích světa, rozlišují se místem artikulace, činností hlasivek, produkčním mechanismem, artikulační aktivitou během intenzy a detenze, délkou a případně napjatostí (Ladefoged & Maddieson 1996, s. 47). Explozivní se fonologicky řadí mezi obstruenty, tedy párové hlásky. V jazycích bývají explozivní zastoupeny v nějakém fonologickém kontrastu, zpravidla to bývá kontrast znělosti či aspirace či jejich kombinace. Nejčastější je dvojčlenný systém, tedy explozivní jsou v systému zastoupeny v páru, nejčastěji jako znělé/neznělé (zastoupený ve více než 50 % jazyků), případně trojčlenný systém, který kombinuje kontrast aspirace a znělosti. Existují ale i jazyky o jedné sérii explozivů a zřídka i jazyky s čtyř- až šestičlennými systémy. K různým možnostem systému explozivů se vyjadřuje přehledně Maddieson (1984, s. 25-31).

Pokud jde o egyptské explozivní, vzniklo ohledně jejich párového vztahu několik teoretických směrů, které si nyní představíme. Jedná se konkrétně o bilabiální (< p > a < b >) alveolární (< t > a < d >), palatální (< ʔ > a < ɖ >) a velární explozivní (< k > a < g >).

(1) Transliterační hodnota budí mylný dojem, že se jedná o fonologický kontrast znělosti. Tento transliterační systém vznikl pod záštitou tzv. *Berlínské egyptologické školy* na konci 90. let 19. stol., která jej ovšem nezaložila na kontrastu znělosti, nýbrž pouze na typografické jednoduchosti se snahou demonstrovat, že mezi opozičními fonémy je nějaký fonetický rozdíl. Teorie opozice znělosti je založena na kontrastu fonetické znělosti mezi explozivními, tj. máme v systému explozivní znělé a neznělé, podobně jako v češtině. Dnes je tento teoretický směr na ústupu, z moderních prací zmiňme Hocha, který ve své práci analyzoval semitské přejímky do novoegyptštiny (Hoch 1994). Hoch například uvádí, že semitské /d/ se přepisovalo většinou do egyptštiny jako < d >, někdy se tak však přepisovalo i semitské /t/ (Hoch 1994, s. 519). Podle Peusta se jedná o chybný závěr, neboť přepisovací konvence nevypovídá nic o znělosti egyptského fonému < d >, mohl to být pouze nejpodobnější ekvivalent k semitskému fonému, protože to byla např. jediná alveolární hláska, či jediná hláska bez aspirace (Peust 1999, s. 81). V pracích týkajících se klasické egyptštiny zůstává tato teorie již v pozadí, spíše se jednalo o dialektovou záležitost (Allen 2013, s. 51).

(2) Druhý teoretický směr klade egyptské explozivní do emfatické opozice. Egyptština podle tohoto mínění měla explozivní emfatické a neemfatické. Tento termín je vágní, je třeba upřesnit, že za emfatické konsonanty se v semitské lingvistice označují ty,

které stojí v opozici ke znělým a/nebo neznělým konsonantům a které jsou realizovány faryngálně či glotalicky (jako ejektivy). Vlivným průkopníkem tohoto směru byl Rössler (1971), který konsonanty <ɖ>, <ɗ>, <ɕ> a <g> považuje za „emfatické“. Na něj později navazuje např. Schenkel (1987). Kammerzell (1995) přejímá teorii o emfatickém kontrastu, ale uvádí, že emfáze se docílilo retroflexní artikulací.

(3) Badatelé, kteří odmítají hypotézy představené výše, přicházejí s alternativním řešením. Fonémický kontrast exploziv vidí v aspiraci, tj. v systému jsou explozivy neznělé aspirované a neznělé neaspirované. Aktuální práci k tomuto pojetí je Allen (2013 a 2020). Z živých jazyků můžeme zmínit například mandarínskou čínštinu jako zástupce tohoto dvojčlenného systému založeném na aspiraci.

(4) Kombinovaný přístup k egyptskému fonologickému systému zaujímá A. Loprieno, který slučuje všechny tři teorie opozic do jedné s tím, že opozice je dle jeho mínění primárně založena na znělosti. Loprieno míní, že rys znělosti byl ale neutralizován a neznělé explozivy mohly být realizovány s aspirací a znělé explozivy mohly být realizovány jako ejektivy (Loprieno 1995, s. 34). Pro produkci ejektiv je zapotřebí dvojího artikulačního závěru – glotálního (sevržené hlasivky) a orálního. Pohybem hrtanu nahoru nastane v dutině ústní přetlak a s uvolněním orálního závěru vzniká silná exploze (podrobněji k artikulaci ejektiv viz Ladefoged & Maddieson 1996, s. 78). Poznamenejme, že ejektivní způsob artikulace se vylučuje s (fonetickou) znělostí, neboť hlasivky nemohou kmitat kvůli vysokému supraglotálnímu tlaku. Podle Lopriena tvoří výjimku foném /b/, který si jako jediný z exploziv zachoval rys znělosti, protože bylo složité udržet ve fonologickém systému ejektivní [pʼ] kvůli vzdálenosti hlasivek a rtů (Loprieno 1995, s. 246, n. 20).

Kombinovaný přístup se prozatím zdá být řešením, protože pracuje jak s aspirací, tak glotalickou (ejektivní) realizací exploziv. Podobný systém právě nacházíme i v moderních jazycích. Jako příklad uveďme dnešní angličtinu, která má ve fonologickém systému explozivy napjaté a nenapjaté (fortisové a lenisové) a pracuje s aspirací. Nicméně angličtina může v některých dialektech přibírat i doprovodnou ejektivní realizaci. Podle Ladefogeda a Maddiesona se například v londýnské angličtině objevují explozivy, které doprovází glotální závěr, a pohyb hrtanu vzhůru dělá z těchto exploziv jakousi slabou ejektivu. Jako příklad uvádějí výslovnost slova *rat* [ɹæʔt̚], které je realizováno se slabou ejektivou (Ladefoged & Maddieson 1996, s. 78). Nejedná se o tedy sekvenci dvou

konsonantů [ʔ] a [t], ale o synchronizaci glotálního závěru s následujícím konsonantem, se kterým se artikulačně překrývá.

Následující tabulka č. 5 přehledně shrnuje fonologický systém rané egyptštiny podle Lopriena (1995), který zastává kombinovaný přístup k fonologii klasické egyptštiny:

	Bilabiální/ Labio- dentální		Dentální		Alveo- palatální		Alveo- palatální/ Palatální		Velární		Uvulární		Faryngální		Glótní	
Exploziv	<p> /p/ [p ^(h)]	 /b/ [b]	<t> /t/ [t ^(h)]	<d> /d/ [tʰ]			<ɬ> /c/ [c ^(h)]	<d> /ɟ/ [cʰ]	<k> /k/ [k ^(h)]	<g> /g/ [kʰ]	<q> /q/ [q]				<ʔ> ³³ /ʔ/ [ʔ]	
Frikativ	<f> /f/ [f]		<s> /s/ [s]	<z> /z/ [s]	<ʃ> /ʃ/ [ʃ]		<ç> /ç/ [ç]				<χ> /χ/ [χ]		<ħ> /ħ/ [ħ]	<ʕ> /ʕ/ [ʕ]	<h> /h/ [h]	
Nazály	<m> /m/ [m]		<n> /n/ [n]													
Vibranty			<r> /r/ [r]								<ɣ> /ɣ/ [ɣ]					
Laterály			<ʟ> ³⁴ /l/ [l]													
Glajdy	<w> /w/ [w]						<j> /j/ [j]									

Tabulka 5. Tabulka konsonantů podle Lopriena (1995, s. 33) s notací v IPA a odpovídajícím transliteračním symbolem.

³³ Podle Lopriena neměla glótní exploziva původně hieroglyfickou reprezentaci, později však značila diachronickou změnu z /R/ nebo /j/, kterým původní hieroglyfická reprezentace zůstala (Loprieno 1995, s. 33).

³⁴ Foném /l/ nemá samostatnou hieroglyfickou reprezentaci (tudíž ani adekvátní transliterační symbol), v ojedinělých případech se používá kombinace /n/ a /r/ (podrobněji viz Loprieno 1995, s. 33).

Vokály a polokonsonanty

Vokály se v hieroglyfickém písmu nezaznamenávaly vůbec, lze je rekonstruovat na základě koptštiny a egyptských přejímek v klínovém písmu, ve kterém jsou vokály zachyceny. Vokální systém klasické egyptštiny vypadal pravděpodobně následovně:

<i>Vokál</i>	Krátký	Dlouhý
Přední	/i/	/i:/
Střední	/a/	/a:/
Zadní	/u/	/u:/

Na této podobě vokálního systému egyptštiny se autoři shodují (viz např. Loperieno 1999, s. 35, aktuálně též Allen 2013, s. 25). Tato rekonstrukce je možná na základě přepisů novoegyptských slov do klínového písma, které samohlásky zaznamenává. Je pravděpodobné, že vokální systém v klasické egyptštině byl totožný.

Na místě je potřeba zdůraznit, že egyptské přejímky do jazyků, které zaznamenávají ve svém písmu vokály, pocházejí z Nové říše, tedy z období, kdy úředním jazykem byla novoegyptština (byť se klasická egyptština stále užívala, přinejmenším v písmu). Nelze tedy s určitostí potvrdit, že výše představený vokální systém byl totožný i v dřívějším historickém období, neboť o vokálech v egyptštině před obdobím Nové říše nemáme žádné doklady.

Zvláštní podskupinu konsonantů tvoří malá skupina zvuků, které se v egyptologické lingvistické tradici označují jako *polokonsonanty* či *polovokály* (též *slabé konsonanty*). Jedná se konkrétně o hlásky <ɜ, j, y, w>, které jsme si již výše představili. Vokální charakter těchto zvuků způsoboval, že se v písmu často vynechávaly (stejně jako plné vokály), zpravidla uprostřed slova či na konci. Označení „polovokály“ je v tomto případě určitě nepřesné, protože foneticky za polovokály považujeme jen [j] a [w], tedy <y> a <w>. Pro upřesnění tedy zdůrazněme, že označení „polokonsonant“ je pro toto užití vhodnější a že zahrnuje jak foneticky definované polovokály (glajdy) [j] a [w], tak likvidy [r]/[l].

Depuydt vidí v egyptském písemném systému mezi konsonanty a vokály hierarchii (2000, s. 73-74). Podle něj konsonanty tvoří hlavní význam konceptu, kdežto vokály podvýznam. Jako paralelu lze uvést anglické sloveso *swim/swam/swam*. Konsonanty *swm* konceptu dávají základní význam *plavání*, ale podvýznam, tedy specifikace přičestí, je

určen až vokály. Obdobně to funguje v dnešní arabštině, (Rogers 2005, s. 135). Zde konsonanty tvoří „kostru“ či „šablonu“ (*template*) lexému a gramatické kategorie se pak tvoří vokály a délkou segmentů. Např. ke kořeni /ktb/ „psát“, můžeme přidat afix /a-a-a/ coby příznak min času, získáme tím *kataba* „on napsal“. Podobně se utvoří *kutiba* „bylo to napsáno“ či *kattaba* „nechal napsat“ apod. (Gussenhoven & Jacobs 2011, s. 166-168).

4.2 Komentář a zhodnocení

V druhé kapitole jsme si představili hieroglyfický systém, který pracuje s několika typy znaků – logogramy, fonogramy, determinativy a s fonetickými komplementy. Všechny dvoj- a trojkonsonantní znaky by teoreticky šlo fonologicky „rozložit“ na zápis dvou nebo tří po sobě jdoucích jednokonsonantních znaků, tím by se vytvořil systém, který je v obecné lingvistice označován jako *abdžád* (Rogers 2005, s. 115). Egypťané nikdy neučinili krok k rozkladu vícekonsonantních znaků na skupinu jednokonsonantních, přestože měli všechny prostředky na to, aby zaznamenali v písmu všechny hlásky vyjma vokálů. Důvodů mohlo být hned několik. Jednak se jedná o efektivní zápis písma, využívat vícekonsonantní znaky je pro zápis pohodlnější než využít sérii několika znaků jdoucích po sobě. Dále absence vokálů v písmu umožňovala využít potenciál egyptštiny coby introfektivního jazyka, tedy jazyka, kde je zejména slovesná flexe promítána na vokály (podobně je tomu dnes v arabštině, srov. Rogers 2005, s.132-137). Zároveň na vokálech se mohla projevovat i dialektová různost (srov. české *mouka/móka/múka* či *vozík/vozek*), proto v egyptských hieroglyfech příliš informací o dialektovém rozrůznění nenacházíme.

Přítomnost vokálů se v písmu mohla pouze naznačit použitím polokonsonantů. Egyptské <j> (foneticky neznělá glotální exploziva) kromě své konsonantické zvukové hodnoty také mohlo v písmu naznačovat, že slovo či slabika začínalo na nějakou samohlásku, případně se zapisovalo na místě hiátu mezi dvěma samohláskami. Podobně se v písmu mohlo používat i <w> k vyznačení přítomnosti nějaké samohlásky na konci slova. Konsonanty, které se v písmu užívají jako náznak vokálů, se označují jako *mater lectionis*.

Největším otazníkem v egyptské fonologii stále zůstává fonologický kontrast obstruentů, zejména exploziv. Fonologický kontrast znělosti lze pozorovat na explozivách a frikativách, neboť se jedná o tzv. párové hlásky, mají k sobě znělostní protějšek. Kontrast „znělosti“ se však nemusí týkat pouze činnosti hlasivek, tento fonologický jev je složitější,

neboť fonetická znělost nutně nemusí odpovídat znělosti fonologické³⁵ (Skarnitzl 2011, s. 64, k znělosti obecně viz Skarnitzl, Šturm & Volín 2016, s. 63-65).

V jazycích se projevují nejčastěji projevují dvě tendence – dvě nebo tři série exploziv: jazyky s dvoučlennou sérií exploziv pracují s kontrastem znělých a neznělých exploziv, nebo znělých a aspirovaných neznělých exploziv. Jazyky se třemi sériemi mají buď explozivy neznělé, aspirované neznělé a znělé na jedné straně, nebo neznělé, znělé a ejektivní/implozivní explozivy na straně druhé. Existují i jazyky se čtyřmi sériemi exploziv, které mají heterogenní systém (neznělé, neznělé aspirované, znělé a dyšné explozivy). Maddiesonova analýza uvádí, že aspirované neznělé explozivy jsou převážně v tří- a čtyřčlenných systémech, v dvoučlenných systémech pouze výjimečně (1984, s. 27-28). Z toho můžeme vyvodit (nikoli však doložit), že egyptština buď neměla dvoučlenný systém exploziv, nebo nepracovala s fonologickým kontrastem aspirace. Navíc ejektivy jsou výrazným fonologickým prvkem jiných afrických jazyků v okolí dnešního Egypta. Ačkoliv zohledňujeme současnou jazykovou situaci oblasti, je pravděpodobné, že ejektivy byly i ve starověké egyptštině. Dle Maddiesonových zjištění se kontrast neznělá exploziva/neznělá ejektiva objevuje, byť minimálně (1984, s. 28).

Pro určení fonologického kontrastu obstruentů v klasické egyptštině můžeme také pracovat s fonologickými univerzáliemi. Lindblom a Maddieson si položili otázku, jak jazyky zařazují konsonanty do svého inventáře v rámci skupin obstruentů a sonor. Autoři provedli klasifikaci artikulace do tří skupin (1998, s. 67-68): (1) základní artikulace, kam spadá 18 z 20 nejčastějších fonémů³⁶, (2) složitá artikulace, která zahrnuje fonémy s dyšnou a třepenou fonací, ale i znělé frikativy či desonorizované sonory, nepulmonické konsonanty aj., a (3) komplexní artikulace (tj. kombinace alespoň dvou způsobů ze druhé skupiny). Podle autorů mají jazyky tendenci zaplňovat svůj inventář fonémy nejprve z první skupiny artikulace a teprve potom, když už jsou „nasycené“, sahají po fonémech z druhé a třetí skupiny. Můžeme předpokládat, že klasická egyptština by mohla postupovat stejným způsobem. Tabulka 6 níže znázorňuje 20 nejčastějších fonémů, z nichž všechny kromě [ɲ] a [ʃ] spadají do první skupiny – základní artikulace. Pokud by egyptština pracovala s kontrastem znělosti, pak by se prakticky zcela naplnila tendence tohoto fonologického univerzália, tedy vyčerpat co nejvíce hlásek z první artikulační skupiny.

---

³⁵ Fonologického kontrastu znělosti se dosahuje nejčastěji (1) fonetickou znělostí, tedy ne/zapojením hlasivek při artikulaci, (2) aspirací, (3) napjatostí.

³⁶ Viz tabulka 6.

V alternativních přístupech k fonologii egyptštiny tato tendence naplněná není, neboť ať už ejektivní či aspirované konsonanty spadají do druhé artikulační skupiny, která by se začala naplňovat předčasně.

Rádi bychom na tomto místě ještě představili egyptské fonémy v porovnání s živými jazyky. K této demonstraci nám poslouží studie Maddiesona (1984), která se zabývala nejčastějšími fonémy v 317 jazycích. Z Maddiesonových zjištění vyplývá, že jazyky mají obvykle 5-11 exploziv (včetně afrikát), počet frikativ se pohybuje od 1 do 4 a nazály se vyskytují nejčastěji v počtu od 2 do 4. Likvidy a glajdy (dohromady označované jako aproximanty) se vyskytují nejčastěji po 2. V tabulce č. 6 níže je šedě uvedeno, že egyptština má 7 exploziv, 4 frikativy, 2 nazály, 2 likvidy a 2 glajdy. Egyptština má ve svém inventáři 17 z 20 nejčastějších konsonantů.

	Labiální		Dentální/alveolární ³⁷		Palatální		Velární		Glotální	
Explozivy	p	b	t	d			k	g	ʔ	
Frikativy	f		s		ʃ				h	
Afrikáty					tʃ					
Nazály	m		n		ɲ		ŋ			
Aproximanty	w		l, r		j					

Tabulka 6. Tabulka nejčastějších konsonantů (upraveno podle Maddieson 1984, s. 12).

Šedé části znázorňují fonémy vyskytující se v klasické egyptštině.

Obdobnou analýzu jsme provedli pomocí dokumentace PHOIBLE, což je soubor databází s jazykovými daty, která obsahuje fonologické inventáře více než 1600 jazyků světa. Ve PHOIBLE jsme vygenerovali 25 nejčastějších konsonantů, neboť typický souhláskový inventář obsahuje přibližně 19-25 konsonantů (Maddieson 2003, s. 721). Podle PHOIBLE jsou nejčastějšími konsonanty následující fonémy: /m, k, j, p, w, n, t, l, s, b, ŋ, g, h, d, r, f, ɲ, tʃ, ʔ, ʃ, z, dʒ, v, ɾ, ɹ/. Jedná se o jakýsi „ideální“ systém, který ale nevlastní žádný jazyk. Jak se klasická egyptština tomuto systému podobá, je uvedeno v tabulce 7:

³⁷ Někdy je obtížné určit, zda je daný zvuk dentální nebo alveolární, proto je Maddieson zahrnuje v tabulce do jednoho sloupce (1984, s. 12).

PH	m	k	j	p	w	n	t	l	s	b	ɲ	g	h	d	r	f	ɲ	ʔ	ʃ	z	ḏ	v	ɾ	ʔ
Egy	<i>m</i>	<i>k</i>	<i>y</i>		<i>w</i>	<i>n</i>	<i>d</i>	<i>ʒ</i>	<i>s</i>	<i>p</i>		<i>g</i>	<i>h</i>	<i>t</i>	<i>r</i>	<i>f</i>		<i>ḏ</i>	<i>j</i>	<i>š</i>	<i>z</i>			

Tabulka 7. Nejčastější konsonanty podle PHOIBLE (řádek PH) v porovnání s konsonanty klasické egyptštiny (řádek Egy).

První řádek tabulky obsahuje 25 nejčastějších fonémů podle databáze PHOIBLE, druhý řádek obsahuje odpovídající fonémy v klasické egyptštině (uvedené v tradiční egyptologické transliteraci). Z uvedeného přehledu je zřejmé, že egyptština mohla obsahovat 18 nejčastějších fonémů. Tento závěr je však třeba brát s rezervou, neboť v egyptštině není zcela objasněna fonetická hodnota některých hlásek či kontrast znělosti.

Nyní se nabízí ještě otestovat hypotézu, která říká, že nejčastější fonémy napříč jazyky se zároveň objevují v určitém jazyce častěji než fonémy s menší frekvencí napříč jazyky (Gordon 2016, s. 43). Tuto hypotézu jsme adaptovali na egyptštinu a k otestování frekvence fonémů jsme zvolili online korpusovou databázi *TLA*³⁸. Jedná se o profesionální egyptologickou databázi, jejíž hlavní součástí je slovník a soubor přeložených a částečně analyzovaných egyptských textů, které se postupně doplňují a vytvářejí tak korpus. Databáze poskytuje jak hostující rozhraní, tak soukromé, které vyžaduje registraci, tento fakt však výsledky vyhledávání neovlivňuje. Pro orientační otestování hypotézy jsme stanovili arbitrárně hranici 100 nejčastějších egyptských slov, abychom z tohoto výběru spočítali frekvenci fonémů. Výsledky frekvence jsou následující:

1. Více než deset výskytů měly následující fonémy: *j* (35), *r* (32), *n* (31), *w* (25), *ʒ* (16), *t* (16), *ɾ* (16), *m* (14), *p* (12), *s* (11). Všechny patří mezi 25 nejčastějších fonémů v jazycích světa.
2. Z egyptských fonémů, které stojí mimo hranici 25 nejčastějších fonémů a které měly méně než 10 výskytů, lze vyjmenovat následující: *ḥ* (9), *ḥ* (8), *ḏ* (6), *ṯ* (6), *ḥ* (1), *h* (1), *ḳ* (1).
3. Následující egyptské fonémy spadají do kategorie 25 nejčastějších fonémů, ovšem v rámci 100 nejčastějších egyptských slov se objevily rovněž méně než desetkrát: *b* (5), *k* (4), *f* (3), *d* (3), *z* (3), *y* (2).

Ačkoliv je egyptština mrtvým jazykem, stále se jedná o jazyk a mělo by se na ni tak i nahlížet. Tento oddíl měl za cíl vnést novou ideu do analýzy egyptského fonologického

³⁸ Dostupné online, zpracováno 4. 11. 2019.

systému a k tomuto účelu jsme použili dostupné fonologické databáze. V následujících odstavcích se budeme věnovat egyptské fonologii v širším kontextu řeči.

4.3 Další fonologické aspekty řeči

Slabika, přízvuk a rytmus tvoří základní suprasegmentální prvky fonologického popisu egyptštiny prezentovaném v předkládané práci a v následujících odstavcích se jim budeme věnovat samostatně.³⁹

4.3.1 Slabika

V egyptských slovech se slabičná struktura vzhledem k absenci samohlásek v písmu pozoruje velice obtížně, protože shluk dvou konsonantů nemusí nutně být konsonantickým shlukem, ale slabikou (srov. české /st/ a /set/). Zde necháváme do budoucna otevřený prostor pro dílčí studii, která by zmapovala fonotaktické chování. Obecná tendence bývá, že hranice slabik by neměly umožňovat vznik takových souhláskových zvuků, které se nemohou vyskytovat na okrajích slov (Skarnizl, Šturm & Volín 2016, s. 116-117). Zatím si nejsme vědomi, že by na toto téma vznikla nějaká komplexní studie, ale dovedeme si představit, že by tato analýza umožnila lépe porozumět egyptské slabičné struktuře.

Panuje obecná shoda, že egyptština měla jednoduchou slabičnou strukturu CV, případně CVC. Objevují se i názory, že každé egyptské slovo končilo na konsonant, byť by nebyl ani v písmu vypsán (Allen 2013, s. 23). Opozice mezi krátkými a dlouhými vokály nebyla fonologická, ale určená slabičnou strukturou, čili dlouhé vokály se vyskytovaly v otevřených přízvučných slabikách, krátké vokály v zavřených slabikách a otevřených nepřízvučných slabikách (Loprieno 1995, s. 36).

Egyptské texty nejsou standardně psané tak, aby vykazovaly veršovanou strukturu, texty nemají mezery mezi znaky, slovy ani větami, zpravidla se nečlení ani do odstavců a jednotlivá slova a věty se píšou jednoduše lineárně, za sebou (tzv. *scriptio continua*). Konec řádku ani nemusel obsahovat celé slovo, to šlo rozdělit bez nějakého značení coby obdoby pomlčky v moderních jazycích. Práce se slabikami v tomto písemném systému by byla obtížná i pro Egyptány, proto s konceptem slabiky Egyptané nepracovali. Někteří

---

³⁹ Řečový rytmus coby percepční jev, založený na vnímání pravidelného střídání prominencí (prominentních slabik), zde ponecháváme stranou, neboť bavit se o něm v případě mrtvého jazyka, který není zvukově zaznamenan, je bezpředmětné.

autoři se domnívají, že namísto toho věnovali Egyptané pozornost větším celkům, protože vnitřní struktura mnohých textů vykazuje jakýsi metrický systém. S vlivným názorem, že všechny egyptské texty nemusejí být psány prozaicky, ale že mohou být psány poeticky, tedy seskupeny ve verších, přišel jako první G. Fecht v několika svých příspěvcích (zejm. Fecht 1964, 1965 a 1993). Základní charakteristikou egyptské metriky dle Fechta je, že každý verš se skládá ze dvou nebo tří tzv. kól⁴⁰ s vlastním přízvukem. Kólon můžeme přirovnat k dnešnímu pojetí prozodické fráze (promluvového úseku), skládající se z jednoho či více mluvnických taktů se slovním přízvukem (Skarnizl, Šturm & Volín 2016, s. 119). Tato kóla se shlukují do vyšších jednotek („víceverší“, *Versgruppen*), obecně dva až tři verše tvoří jedno dvojverší, resp. trojverší. Slabinou Fechtovy teorie je, že se nezakládá na fonologických důkazech, ale seskupení slov a slovních celků do kól, veršů a „víceverší“ se řídí zhruba 70 pravidly založených na gramatické a syntaktické struktuře egyptštiny (1964, s. 30-36). V následujícím odstavci si ukážeme příklad krátkého textu dle analýzy Fechta (1964, s. 39),⁴¹ spojovník mezi lexémy označuje slovní celky tvořící jeden kólon:

<i>mtr-w3s.t r-njw.t-nb.t</i>	Théby-jsou-starší než-jakékoliv-jiné-město,
<i>p3-mw-t3-jm=s m-zp-tp.j</i>	voda-a-země-tam-byly poprvé,
<i>jj.n-šc.t r-hnb-3h.wt</i>	písek-přišel změřit-pole,
<i>r-s:hpr-z3t.w=s hr-w3j hpr-t3</i>	aby-nechal-vytvořit-její-půdu na-pahorku,
	aby-se-země-objevila

Ukázku charakterizují čtyři řádky (verše), každý verš tvoří dvě nebo tři kóla. První řádek (verš) s druhým a třetí se čtvrtým tvoří dohromady „víceverší“. Obě „víceverší“ tvoří jednu sloku.

Někteří autoři ale vznášejí kritiku s tím, že Fechtova pravidla pro členění kól do veršů a seskupování veršů do „víceverší“ jdou někdy jdou proti logické integritě samotných veršů, případně je aplikace pravidel v rozporu s výkladem gramatických konstrukcí v egyptštině (Allen 2010, s. 125-126, Allen 2020, s. 106, potažmo Lichtheim 1972, s. 105-107 a další⁴²). Lichtheim analýzu egyptského metra dle Fechtova přístupu dementuje s tím, že se jedná pouze o psaný, symetricky strukturovaný text či vyprávěcí styl

⁴⁰ Fecht definuje kólon jako „součást proudu řeči, která je rozdělena na možné pauzy pro nádech“ (1993, s. 76), s odvoláním na další literaturu.

⁴¹ Překlad německého originálu; transliterace upravena dle české egyptologické tradice.

⁴² Viz např. Foster, který egyptské metrum uchopil na sémantickém základě (Foster 1975).

(Lichtheim 1972, s. 110). Texty v každém případě strukturované jsou a písaři si byli velice dobře vědomi vnitřní stavby slov a vět. Egypťané sice pravděpodobně neměli koncept na úrovni teorie, nebo alespoň jej nemáme písemně doložený v podobě nějakého návodu, ale je zřejmé, že s ním pracovali a aplikovali ho dle určitého úzu.

Na závěr se zastavme ještě u zajímavého Maddiesonova poznatku, že jazyky s malým fonémickým inventářem mají tendenci k jednoduché slabičné struktuře (zejména CV) a tvoří zpravidla víceslabičná slova (Maddieson 2003, s. 721). Mezi tyto jazyky patří ty, které mají podle jeho analýzy průměrně 19,1 fonémů. Naopak jazyky s velkým fonémickým mají tendenci tvořit složitější slabičné struktury. Egyptština se se svým počtem fonémů řadí k jazykům druhé kategorie. Pokud bychom přijali fakt, že egyptština má jednoduchou slabičnou strukturu typu CV potažmo CVC, pak Maddiesonovo zjištění zde neodpovídá. Buď tedy slabičné struktuře egyptštiny nerozumíme (především z důvodu absence vokálů v písmu), nebo egyptština zůstala konzervativní a zachovala si slabičnou strukturu ze staršího období, kdy možná nedisponovala tak širokým fonémickým inventářem. Výše citovaná zjištění však představují tendence, které jsou univerzální jen do jisté míry, a proto se nevylučuje ani možnost kombinace složitějšího segmentálního systému s jednoduchou slabičnou strukturou.

4.3.2 Přízvuk

Lexikální přízvuk spočívá v kontrastu jedné slabiky (prominentní, tzv. přízvuché) vůči okolním slabikám daného lexému. Tohoto kontrastu (prominence) se na fonetické úrovni dosahuje několika prostředky, z nichž každý jazyk využívá tu či onu možnost, potažmo jejich kombinaci. Mezi tyto prostředky řadíme hodnoty základní hlasivkové frekvence (F0), trvání slabiky a intenzitu zvuku, navíc se dnes ještě uvažuje o spektrálním sklonu jako dalším korelátu přízvuku (Skarnitzl, Šturm & Volín 2016, s. 143-145). Prominentní slabika tak může mít výraznější pohyby F0, vyšší intenzitu, a/nebo delší hodnoty trvání než slabiky okolní, tzv. nepřízvuché.

Starověká egyptština je dnes jazyk mrtvý a z pochopitelného důvodu nejsou dostupné nahrávky. Z fonetického hlediska tak přízvuk v egyptštině vůbec určit nemůžeme. Lze ho ale ve fonologické rovině teoreticky rekonstruovat na základě slov v koptštině, kde se určité vokály vyskytují pouze v přízvuchých slabikách, které jsou zpravidla poslední či předposlední v lexému (Loprieno 1995, s. 35, nově též Allen 2013, s. 24). Předpokládá se, že tomu v egyptštině nebylo jinak, ačkoliv se vyskytují i názory, že přízvuk ležel na předposlední či dokonce až předpředposlední slabice (Peust 1999, s. 274).

4.4 Slabičné písmo

Zatím jsme si řekli, že fonologickou stránku egyptštiny lze rekonstruovat na základě koptštiny, kognátů a přejímek z cizích jazyků. V egyptském písemném systému ale nalezneme ještě další pomocné vodítko, tzv. slabičné (či přesněji skupinové) písmo (angl. *syllable writing*, též *group writing*). Název písma je ovšem zavádějící, nemělo nic společného se zápisem slabik. Jedná se o komplexní metodu zápisu, která je založená primárně na fonetickém základě, zcela se upouští od užívání logogramů, ale dané slovo může následovat determinativ. Tento způsob zápisu se užíval velice často pro zapsání cizích slov a jmen (často toponyma a vlastní jména), protože si tato slova písaři nedovedli spojit s nějakým známým kořenem v egyptštině. Slabičným písmem a jeho vývojem se důkladně zabývá ve své studii Hoch (1994, s. 591-617).

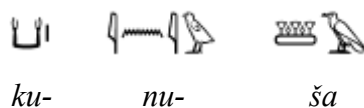
Slabičné písmo se poprvé objevuje už ve Staré říši, ale běžně se užívalo v egyptštině od Střední říše. Nicméně středoříšské slabičné písmo nebylo komplexní a nemělo ustálenou podobu (Hoch 1994, s. 591-592). O čistě slabičném (či skupinovém) písmu tak můžeme hovořit až v případě novoegyptštiny. V době Nové říše totiž byl Egypt nadnárodní velmocí, vedl velké vojenské kampaně do oblasti Syropalestiny a v období míru udržoval četné styky se zahraničními panovníky skrze diplomatickou korespondenci. Egyptští písaři se dostávali do kontaktu s cizími slovy a jmény, která nedovedli zapsat, a egyptský lexikon přebíral slova z cizích jazyků. Pro účely zápisu těchto slov bylo zapotřebí zvolit určitý způsob zápisu, který by vycházel z hieroglyfického písma.

Toto slabičné písmo se užívalo paralelně s klasickým logo-fonetickým zápisem coby doplněk, když bylo zapotřebí zapsat cizí slovo či jméno, výjimečně též lexémů

přejatých do egyptštiny, např. *mrkb.t* „vůz, kočár“ (z akkadského *narkabtu*). Černý, Groll a Eyre doplňují, že „slabičným zápisem jsou zapsaná zvláště ta egyptská slova, u kterých byla zapomenuta etymologie a původ. Nicméně sem spadají i nová slova, která se objevují poprvé v novoegyptštině a nebyla zaznamenána dříve.“ (Černý, Groll a Eyre 1993, s. 2).

Hieroglyfy ve slabičném zápisu rovněž představovaly konsonanty, nicméně toto slabičné písmo se omezeně používalo i pro zápis vokálů v toponymech a slovech cizího původu. Zápis připomínal princip *devanāgarī* – skupina znaků představovala buď konsonant, nebo kombinaci konsonant-vokál /a/, který nebyl vypsán samostatným znakem. Ostatní vokály byly vyznačeny použitím dalších vybraných znaků (tzv. vowel

markers). Takto bylo možné zapsat např. toponymum *ku-nu-ša* „(ostrov) Knóssos“:

Pokud bychom znaky četli dle tradičního konceptu hieroglyfického písma, získali bychom nesmyslnou kombinaci *k3-jnꜥw-š3*, fonémicky /kr-ʔnʔu-šr/ s možným doplněním vokálů. (K systému slabičného písma podrobněji viz Junge 2005, s. 43-45; k fonémickým hodnotám znaků užitých ve slabičném písmu viz Hoch 1991, s. 614-617.)

Vznik a užívání slabičného zápisu v kombinaci s běžným hieroglyfickým zápisem pravděpodobně zapříčinily hláskové změny a Egyptané se snažili co nejpřesněji zaznamenat hlásky, které slyšeli, ale dosavadní systém jim to plně neumožňoval.

Existence slabičného způsobu zápisu cizích slov a toponym dokládá, že Egyptané byli schopni slyšené slovo rozsegmentovat na hlásky a zaznamenat je alternativním způsobem. Tento způsob ale plně nepřijali, proto se užíval pouze omezeně. Vidíme, že nikdy neudělali krok od logo-fonetického způsobu zápisu k čistě fonetickému. Zároveň lze pozorovat, že se Egyptané snažili vokály nějak uchopit, ale nedokázali je plně podchytit. Snad to bylo proto, že zápis vokálů Egyptanům připadal nepřirozený.

* * *

V této kapitole jsme se seznámili s fonologickým systémem klasické egyptštiny. Vycházeli jsme primárně z nejaktuálnějšího přístupu dle Allena (2013). Věnovali jsme se zvlášť konsonantům a zvlášť vokálům a polovokálům. Egyptské písmo zachycovalo pouze konsonanty a polokonsonanty (glajdy). Při rekonstrukci egyptského fonologického systému se vychází z přejímek z cizích jazyků a z kognátů, především však z koptštiny etymologickým odvozováním slov.

V dalších odstavcích jsme se stručně seznámili se slabikou, přízvukem a rytmem v egyptštině. Jelikož je egyptské písmo lineární a nezaznamenávaly se mezery mezi slovy ani se text nečlenil do odstavců, je určování slabik či určení, jak Egyptané ke slabikám přistupovali, značně obtížný. Základním tvrzením je, že tendence byla slabiky uzavírat, preferována byla struktura CVC (hlavně na konci lexému). Pokud jde o přízvuk, panuje

všeobecný názor, že ležel na poslední či předposlední slabice, setkáme se i s názory, že se přízvuk kladl dokonce až na před-předposlední slabiku.

Závěr kapitoly tvoří stat' o slabičném písmu. Jedná se o zvláštní užití hieroglyfického systému, které se užívalo primárně v Nové říši pro zápis cizích jmen a toponym. Zvláštností slabičného písma je schopnost zachytit samohlásky, byť v omezeném měřítku. Vznik slabičného písma zapříčinily různé hláskové změny a Egyptané již nebyli schopni cizí slova zachytit. Rozvoj slabičného písma proběhl v Nové říši, tedy v období velkých válečných výprav a v době míru i četné mezinárodní korespondence. Egyptština se tak dostávala do přímého kontaktu s okolními jazyky, které začaly ovlivňovat její slovní zásobu. Slabičné písmo se však nerozšířilo na všední záznamy a drželo se primárně zápisu ojedinělých slov cizího původu (vlastní jména, toponyma, přejímky apod.), nikdy nenahradilo užívání klasického hieroglyfického zápisu, který byl představený ve 2. kapitole. Vynález slabičného písma svědčí o schopnosti Egyptanů rozsegmentovat slyšené slovo na jednotlivé hlásky a ty zaznamenat, ale je evidentní, že přirozenější pro ně bylo zachycování celých konceptů logo-fonetickým zápisem.

* * *

5 Fonetizace písma

Následující kapitola seznamuje čtenáře s písemným systémem v oblasti východního Středomoří, se zaměřením na oblast dnešní Mezopotámie a Egypta. V kapitole se věnujeme klínovému a hieroglyfickému písmu. Na egyptském hieroglyfickém písmu jsou představeny principy fonetizace, tedy kdy a jak písmo vzniklo a jak se v čase proměňovalo v rámci procesu fonetizace.

5.1 Definice fonetizace

Každé písmo, přesněji písemný systém, pracuje s určitou sadou znaků – grafémů. Dnes je nejčastějším písemným systémem latinka, ta ale nevznikla sama od sebe. Pokud se podíváme na vývoj písma zeširoka, zjistíme, že na počátku byly obrazy – piktogramy. Postupem času tyto grafémy získaly vlastní zvukovou hodnotu a přestaly být (pouze) obrazy a získaly v písmu i nové funkční užití, písmo tak podstoupilo proces fonetizace. Fonetizací se rozumí proces od piktografického záznamu přes ideografický k slabičnému či hláskovému písemnému systému. V následujících odstavcích si fonetizaci představíme v kontextu oblasti starověkého východního Středomoří.

5.2 Vznik písma na Předním východě

Období, kdy vzniklo písmo (závěr 4. tis. př. n. l.), představuje milník mezi dobou pravěku a starověku. Se vznikem písemných systémů vznikají i komplexní státní systémy. V tomto období vznikají státy dva – Egypt v údolí Nilu a Mezopotámie (dnešní Irák) v povodí řek Eufrat a Tigris. Kolem vzniku písma panuje mnoho nezodpovězených otázek. Nevíme, zda písmo vzniklo v obou oblastech nezávisle na sobě, či zda byl „vynález“ přenesen z jedné kultury do druhé. Rovněž se badatelům stále nedaří najít odpověď na otázku, který písemný systém je starší – zda egyptské hieroglyfy nebo mezopotámský klínopis.

Na počátku 20. stol. bylo objeveno několik set archaických, tzv. *piktografických* tabulek v chrámovém komplexu v Uruku v Iráku, starověké Mezopotámii, které pocházejí přibližně z 4. tis. př. n. l. Tyto tabulky nesly krátké glosy ekonomického charakteru, vytlačené či vyryté pisátkem. Navzdory svému názvu však odporovaly piktografické teorii, protože čistě obrazové znaky byly ojedinělé, a naopak ty nejběžnější znaky postrádají svůj obrazový charakter a jsou abstraktní (Falkenstein 1936). Objev těchto tabulek v této době

dokazoval, že když se vyvinulo písmo v Mezopotámii, nevyužívaly se obrázky, resp. piktogramy. Brzy na to byly na stejné lokalitě objeveny ještě starší klínopisné texty, které v žádném případě piktogramy nepřipomínaly. Tyto objevy začaly vyvolávat v badatelích pochybnosti o tom, že by se klínové písmo z piktogramů vyvinulo.

Brzy tak s novou teorií přišla americko-francouzská badatelka Denise Schmandt-Besserat, která jako první začala věnovat větší pozornost malým hliněným předmětům o velikosti 1-5 cm. Jak sama poznamenává, archeologové v té době nedokázali určit jejich význam či užití, proto jim nepřikládali důležitost (Schmandt-Besserat 1996, s. 8).

Tyto hliněné předměty měly geometrické tvary. Dnes se tyto předměty v archeologické literatuře označují jako „tokeny“ (angl. *tokens*, zatím nebyl určen adekvátní český ekvivalent). Některé z nich nesou vrypy, zpravidla čárky a tečky. Schmandt-Besserat své výzkumy publikovala v populárním dvousvazkovém díle *Before Writing* (1992a, 1992b), souhrnně svou teorii shrnula v práci *How Writing Came About* (1996) a dovolíme si ji zde stručně reprodukovat. Aktuálně se teorií Schmandt-Besserat dopodrobna v kontextu egyptské a předovýchodní archeologie zabývá Jeřábek (2015).

Podle Schmandt-Besserat se mezopotámské klínové písmo vyvinulo z archaického počítacího systému pracujícím s tokeny, které tak můžeme dle ní považovat za přímé předchůdce klínového písma. Tokeny měly mnoho tvarů (kužely, kostičky, kuličky, válečky, disky apod., byly objeveny ale i takové ve tvaru různých zvířat a nástrojů) a sloužily jako počítací kameny. Jsou doloženy už v 8. tis. př. n. l. a byly vytvořeny za účelem evidence ekonomických transakcí a obchodu (směna zboží). S růstem byrokracie bylo zapotřebí tokeny archivovat, byl proto vyvinutý systém hliněných kulových obálek, do kterých se tokeny uložily a zapečetily, a celá obálka i s obsahem byla vypálena. Samotné tokeny se před zapečetěním obtiskly na povrch obálky, aby bylo vidět, co se nachází uvnitř. Otisky na obálkách se vyvinuly v komplexní čitelný písemný systém – symboly byly piktogramy, nezobrazovaly však věc samotnou, ale daný token. Obtisky potom doprovázely doprovodné značky pro numerické jednotky označující počet dané komodity.

Tuto techniku obtiskování později nahradilo vyrývání zástupných symbolů do povrchu obálky, což byl už předstupeň k zaznamenávání klínových znaků, které měly nahradit tokeny v psané dvojrozměrné podobě. Dalším krokem k vývoji plnohodnotného písemného systému byla změna způsobu uchovávání tokenů, resp. informací zaznamenané

tokeny – tokeny nebylo nutné uchovávat, kulaté obálky byly nahrazeny placatými hliněnými tabulkami, které se vypalovaly a nápis tak nemohl být později upraven.

Posledním vývojovým stupněm pak bylo vymyšlení nových znaků, které už nereprezentovaly původní tokeny. Už se tedy upustilo od vize zaznamenávat čistě jen komodity, ale přibila nová slova a zápis se stal komplexnějším po stránce lexikální i gramatické. Tento okamžik nyní můžeme považovat za vynalezení písma.

Teorie Schmandt-Besserat, jakkoliv vlivná, nezůstala bez kritiky. Věcnou a často citovanou kritiku představil především Zimansky (1993) v knižní recenzi klíčové publikace *Before Writing*, která reaguje na práci Schmandt-Besserat několika podněty. Dle Zimanského autorka nezohledňuje fakt, že dvojdimenzionální reprezentace (tj. znaky) třídídimenzionálních objektů (tj. tokenů) mohou být subjektivní nebo kulturně specifické, dále systém se používal na rozsáhlém geografickém území od Syropalestiny po dnešní Irán, a to v období od neolitu po vznik písma ve 4. tis. př. n. l., proto je nepravděpodobné, že by systém byl všude jednotný. V neposlední řadě klasifikace tokenů do skupin, které Schmandt-Besserat představila, je podle něj nepřesná a zavádějící, neboť mnoho skupin má doklady tokenů pouze po pár kusech a některé kategorie tokenů označuje za vágní. Jelikož se jedná o knižní recenzi, Zimansky se nepředstavuje vlastní alternativní hypotézu.

Alternativní přístup k vývoji klínového písma předpokládá, že se písmo vyvinulo postupným zjednodušováním piktogramů do podoby ustálených klínových znaků, které utvořily komplexní písemný systém. Jinými slovy na počátku byl vývoj systému vizuální komunikace, který původně neměl přímé spojení s mluveným jazykem a který spočíval v zobrazování objektů formou piktogramů. Piktogramy poté prošly několika stádii vývoje, až se ustálil sofistikovaný systém kombinující fonogramy, logogramy a determinativy, který měl přímý vztah k mluvenému jazyku (tato základní idea je rozpracovaná do různých dílčích tezí, blíže viz Jean-Jacques Glassner 2003, s. 48-62).

5.3 Vznik písma v Egyptě

V následujících odstavcích přesuneme svou pozornost na otázku vzniku písma v Egyptě. První písemné památky v Egyptě se objevují přibližně ve stejném období, jako v Mezopotámii, tedy v závěru 4. tis. př. n. l. Na rozdíl od Mezopotámie, kde vznik písma souvisel s urbanizací, tedy vznikem prvních městských států s propracovanou infrastrukturou (Woods 2015, s. 33), první písemné památky v Egyptě nacházíme v

pohřebním archeologickém kontextu. Je tomu tak možná proto, že v osadách a městech v údolí Nilu se užívaly přírodní materiály, které podléhaly přírodní zkáze.

S nástupem tzv. nakkádského období okolo 3800 př. n. l. nastal rozmach ikonografie, která předznamenala vznik pozdějšího písemného systému na obrázkovém základě okolo r. 3200 př. n. l. Zprvu se ikonografie objevovala na pečetních otiscích, keramických nádobách či v podobě rytin na skalách a tato média se považují za předchůdce písma (MacArthur 2015, s. 115-116). Repertoár zahrnoval vyobrazení lidí, zvířat a lodí nebo krajiny, která byla komplexní a měla spíše narativní charakter, a proto jejich přesný význam lze mnohdy jen těžko určit.

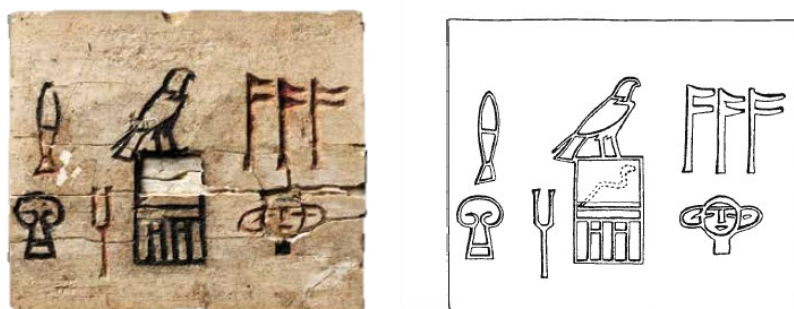
Co se týče keramického zboží, na mnohých nádobách z této doby se objevují zvláštní značky, které se v anglosaské literatuře označují jako tzv. *pot marks* (viz obr. 9 níže). Znak či značky jsou vyryté na povrch keramické nádoby, ale jejich funkci se zatím nepodařilo objasnit, pravděpodobně označovaly místo výroby keramického zboží. Navíc, na rozdíl od skalních výjevů či malovaných motivů na keramických nádobách, většinou nepřipomínají hieroglyfy, nelze tak zřetelně pozorovat vývojovou kontinuitu, pokud jde o hieroglyfické písmo. Tuto formu vizuální komunikace, ať už jde o ikonografické vyobrazení na stěnách či nádobách, či o *pot marks*, zkrátka nelze považovat za „proto-písemný“ záznam komunikace (Stauder 2015, s. 137). Na první výskyt písma tak musíme ještě chvíli počkat.

Obrázek 9. Střep z keramické nádoby s *pot marks*, Abydos, 1. dynastie, vláda panovníka Dena. (MacArthur 2015, s. 123)

Klíč k otázkám prvního výskytu skutečného hieroglyfického písma nám poskytují předměty z královské hrobky označované jako U-j v Abydu v jižním Egyptě z období přibližně 3300 př. n. l. (Dreyer 1998). Některé z těchto předmětů obsahují znaky, které již na první pohled připomínají písmo, jedná se zejména o ikonografická vyobrazení na

malých kostěných a dřevěných štítcích (viz obr. 10 níže) a o znaky, či spíše motivy nakreslené na nádobách, tzv. *dipinti* (Stauder 2015). Zejména štítky přitahují pozornost badatelů již dlouhá léta. Jednalo se s největší pravděpodobností o visačky, připevněné původně k nádobám. Interpretace těchto prvních znaků je stále předmětem diskuse, nicméně lze předpokládat, že znaky označují množství produktů a lokality, odkud zboží uložené v daných nádobách pochází a které bylo v hrobce U-j uloženo jako pohřební oběť.

Obrázek 10. Štítek z Abydu a jeho překresba, výška a šířka štítku je cca 3,5 cm. Pravý sloupec označuje vlastní jméno *Herineceru*, prostřední jméno panovníka Džeta a levý sloupec titul *správce služebníků královského vousu*. (MacArthur 2015, s. 129, obr. 72)

Dipinti a znaky na štítcích se v literatuře interpretují jako paralelní systémy v určitém vzájemném vztahu. Například Baines (2004, s. 160-161) se domnívá, že *dipinti* byly kurzivní podobou znaků na štítcích, vztah obou systémů chápe tedy podobně jako paralelní existenci nekurzivního hieroglyfického a kurzivního hieratického písma. Stauder však toto tvrzení oprávněně neguje s argumentem, že *dipinti* jsou až příliš komplexní a detailně provedené, než aby byly kurzivními symboly (Stauder 2015, s. 138-139).

Zdá se tedy, že klíčovým předmětem zkoumání vývoje písma zůstávají skutečně pouze štítky. Znaky na nich jsou totiž v relativní velikosti vůči sobě, tedy např. znak zobrazující ptáka je stejně veliký jako znak zachycující slona. Znaky, resp. kombinace jednoho až čtyř znaků, navíc celkem prokazatelně zachycují jména, toponyma a počty komodit, a zapsány jsou tak, aby hleděly jedním směrem. Funkce jednotlivých znaků rovněž není identická, ale můžeme vypožorovat, že některé znaky se chovají jako logogramy, jiné jako determinativy či fonogramy (Stauder 2015, s. 140). Pokud tedy takto pokročilé stádium vývoje je doloženo na destičkách s prvními hieroglyfy, předcházely tomuto stupni nepochybně jiné dílčí vývojové stupně, které ovšem doloženy už nemáme

(MacArthur 2015, s. 120). Propracovaný systém kombinace znaků na štítcích si nyní ukážeme na obr. č. 10:

Obrázek 11. Štítek z hrobky U-j. (Stauder 2015, s. 140, obr. 6.4)

Jako často citovaný příklad komplexnosti znaků se uvádí štítek na obr. 11. Nejčastější interpretace se uvádí Dreyerova (1998), který nápis čte jako *dw-grh* „hora temnoty“. Nápis tvoří kombinace několika znaků, které mají obdobu v klasickém hieroglyfickém písmu. Všechny znaky hledí stejným směrem – doprava, čili nápis se čte zprava doleva (dle pravidla „kam hledí znaky, tam je začátek textu,“ neboť hieroglyfy se mohly psát standardně zprava doleva i zleva doprava, v řádcích i ve sloupcích a evidentně již v této době byl tento úzus zakořeněný). První znak zobrazující hada můžeme číst jako *d* (v hieroglyfickém písmu zaznamenaný znakem) , pod ním je znak hory, který v egyptštině čteme jako *dw* (v hieroglyfickém písmu zaznamenaný znakem). Znak hada *d* by v tomto případě fungoval jako fonetický komplement k dvojkonsonantnímu znaku *dw*. Pro úplnost interpretace dodejme, že standardní zápis slova „hora“ v egyptštině je *dw.t* ( ). Tato interpretace se zdá být přesvědčivá pouze do momentu, než si uvědomíme, že znak ve funkci fonetického komplementu by byl v tomto nálezů ojedinelý, neboť fonetické komplementy jsou s určitostí doloženy až z období 1. dynastie. Nabízí se zde proto i jiné interpretace. Kahl (2001, s. 120-121) tvrdí, že kombinace znaků hada a hory zastupuje spíše slovo *tnj.w* „hraniční bod, (pouštní) hranice“, které se v písmu standardně píše se znakem . Přestože význam zůstává v podstatě stejný, v jejich pojetí by znak hada neměl funkci fonetického komplementu, ale vícekonsonantního znaku s tím, že znak hory není již dvojkonsonantní znak, jak si myslí Dreyer, ale determinativ. Poslední

znak představuje nebe se symbolem blesku, který připomíná hieroglyf (nebe s žezlem, na štítu snad ještě jako zobrazení nebe s bleskem) s fonémickou hodnotou *grḥ* a významem „noc, temnota, tma“. Celek tak můžeme číst skutečně jako „hora tmy“, který snad odkazuje na označení Západní pouště. Ačkoliv je nám podle vizuální stránky znaků bližší spíše Dreyerova interpretace, pravdou zůstává, že užití fonetického komplementu je v tomto období a v této vývojové fázi písma ojedinělé. Ať už se rozhodneme funkci znaků na štítu interpretovat jakkoliv, je jisté, že už v závěru 4. tis. př. n. l. lidé pracovali s rébusovým systémem a dovedli pracovat se znaky, které kódovaly jak zvuky, tak obrázky. Logo-fonetický písemný systém byl už na světě.

Ve druhé kapitole předkládané práce jsme si představili jednotlivé funkce hieroglyfů (kap. 2.5) – znaky mohly být užity jako logogramy, fonogramy, determinativy či fonetické komplementy. Otázkou vývoje těchto funkcí se detailně zabývá Kahl (2001). Podle něj se od závěru nakkádského období až do období 1. dynastie v písemných pramenech objevují většinou jen logogramy a determinativy. Pokud jde o fonogramy, v nakkádském období evidujeme pouze dvojkonzonantní znaky, ale pouze v malém množství, nicméně jednokonzonantní znaky jsou doloženy až v 1. dynastii z doby vlády krále Ihi-Hora (první pol. Archaické doby). Autor zamítá myšlenku, že by se před jeho vládou jednokonzonantní znaky užívaly, jen se nám nedochovaly (Kahl 2001 s. 121). Poslední funkcí hieroglyfů jsou fonetické komplementy, které se v písmu objevují od vlády panovníka Sechena (Kaa) z 1. dynastie. Jeho vláda je milníkem ve vývoji egyptského písma, protože teprve až z této doby máme tedy doloženy všechny funkce hieroglyfů – logogramy, fonogramy, fonetické komplementy i determinativy. Počátek užívání fonetických komplementů si dovoluujeme považovat za první krok k fonetizaci, protože se jedná o jasný projev chápání foneticko-fonologické podstaty písma. V této fázi si Egypťané uvědomovali, že logografickou část záznamu je někdy potřeba doplnit o fonetické komplementy, aby se upřesnilo fonetické čtení u znaků, které samy o sobě nesly více odlišných zvukových hodnot. Například znak měl dvě zvukové hodnoty, buď *ʒb*, nebo *mr*, které se mohly od sebe odlišit doplněním jednokonzonantního znaku ve funkci fonetického komplementu.

Tímto byly položeny základy pro vývoj egyptského písemnictví. K tomuto vývoji by však nemohlo dojít, pokud by lidé neuměli analyzovat svůj jazyk po stránce lexikální i fonologické (Baines 2004, s. 179-180). Kompletní hieroglyfická věta, tedy s gramatickou

stavbou podmětu a přísudku, je doložená poprvé na pečetním válečku panovníka Peribseny z konce 2. dynastie (závěr Archaické doby)), avšak dlouhé textové pasáže pocházejí až z konce 3. dynastie (počátek Staré říše, okolo 2600 př. n. l.) a byly nalezeny v hrobce hodnostáře Mecena. Jedná se o zachycení hodnostářovy úřednické kariéry, včetně jeho úřednických titulů, do podoby biografického nápisu. Vidíme tedy, že lineární vývoj egyptských hieroglyfů lze velice těžko vystopovat, protože máme velké mezery v písemné hmotné kultuře. Dílčími kroky ve vývoji znaků z paleografického hlediska od prvních hieroglyfů po dobu, kdy jsou doloženy první ucelené texty, se zabývá Regulski (2010).

Poslední krok k plné fonetizaci už se v egyptských hieroglyfech neprojevil. Egypťané nikdy neučinili krok od logo-fonetického způsobu zápisu k čistě fonetickému, hieroglyfy si plně zachovaly svůj obrázkově-zvukový charakter po celou dobu užívání, a to i přes to, že dílčí kroky k tomu ve vývoji písma směřovaly. Ve čtvrté kapitole této práce jsme si představili zvláštní typ zápisu – slabičné písmo – užívaný pro zápis cizích jmen a toponym. Užití hieroglyfů pro tento účel dokazuje, že Egypťané byli schopni svůj jazyk plně zachytit znaky s fonetickou funkcí, ať už základními znaky (tzv. jedno-, dvoj- a trojkonsonantními znaky), či pomocí kombinací znaků tvořících systém tzv. slabičného písma. Podobně tomu bylo u tzv. démotického alfabetského písma, které se užívalo v magických textech hlavně v Římské době, kde některé pasáže byly přepsané do démotštiny, aby byla jasná výslovnost slov. Pro tento účel bylo samotné démotické písmo upraveno tak, aby bylo „abecední“. Takový druh zápisu měl jeden prostý význam – zajistit, aby čtenář slovo vyslovil správně.

* * *

Tato kapitola se věnovala vývoji písma ve starověkém východním Středomoří, se zaměřením na oblast Mezopotámie a Egypt. V Mezopotámii se první klínopisné znaky objevují v době urbanizace ke konci 4. tis. př. n. l. v chrámovém okrsku města Uruk. K vývoji písma bylo představeno několik hypotéz. Populární, ale kritizovaná teorie D. Schmandt-Besserat se opírá o nálezy tzv. tokenů různých tvarů, které se obtiskly na kulaté obálky. Značky se později začaly rýt a vytlačovat do hliněných destiček. Alternativní hypotézy vycházejí z piktografické tradice a předpokládají zjednodušování piktogramů do ustálené podoby klínových znaků, tedy tzv. tokeny nemají přímou souvislost s vývojem písma.

V Egyptě se první písemné prameny nacházejí v pohřebním kontextu v náčelnické hrobce U-j v Abydu. První hieroglyfy doložené na kostěných a dřevěných štítcích v hrobce se datují do stejného období jako nejstarší písemné nálezy v Uruku. Systém znaků je propracovanější a předpokládá se, že se nejedná o počáteční fázi písemného systému. Období ikonografické expanze tedy předcházelo těsně vzniku písma a zahájení procesu fonetizace. Štítky nesou první *doložené* hieroglyfické znaky, nikoliv první znaky vůbec. Jejich užití je ale pokročilé – znaky fungovaly hlavně jako logogramy a determinativy a užívaly se ve vzájemném vztahu, omezeně se vyskytují také fonogramy. Toto je tedy první doložený stupeň fonetizace.

Dalším krokem byl počátek užívání fonetických komplementů, poprvé doložených z 1. dynastie (Archaická doba). Počínaje tímto bodem byl završen proces vzniku hieroglyfů coby logo-fonetického písemného systému, který pracuje jak se sadou znaků s obrazovým významem, tak se sadou znaků se zvukovým významem. Ze závěru 2. dynastie (druhá pol. Archaické doby, vláda panovníka Peribseny), je doložena první věta v hieroglyfech, která obsahuje gramatický podmět a přísudek. Z poloviny 3. dynastie (období Staré říše) jsou již písemné prameny četnější, objevují se dlouhé textové pasáže (např. nápisy hodnostáře Mecena) a písmo je tedy plně rozvinuto a užíváno k tomu, aby zachycovalo mluvenou řeč. Hieroglyfy coby logo-fonetické písmo však závěrečnou fázi fonetizace nepodstoupilo, nestalo se nikdy čistě fonetickým písmem, byť předpoklady a prostředky k tomu Egyptané měli. Adaptovali hieroglyfické písmo na přepis cizích slov a jmen čistě na fonetickém základě, k tomuto účelu vzniklo tzv. slabičné písmo.

V archeologickém materiálu máme velké mezery a plynulý vývoj písemného systému nelze přesně sledovat. Období, ze kterého pocházejí štítky s prvními hieroglyfy, dělí od doby, kdy bylo písmo schopno zachytit mluvenou řeč v podobě komplexních nápisů (3. dynastie), zhruba 500 let.

* * *

6 Diskuse

V úvodu, který tvoří první kapitolu, jsme si stanovili záměr předkládané práce, a to otevřít fonetické vědě coby neegyptologické disciplíně přístup k aktuálním poznatkům egyptologického bádání ohledně povědomí starověkých Egyptanů o řečové produkci a percepci. Práce spadá do oblasti dějin fonetiky a v širším smyslu i lingvistiky, avšak svým pojetím otevírá možnosti poznání i jiným neegyptologickým vědám. Povaha dostupných egyptských pramenů nám poskytuje omezený pohled na povědomí starověkých Egyptanů o řeči, avšak jednotlivé dílčí výsledky k naplnění záměru jsou představeny v samostatných, na sebe navazujících kapitolách.

V druhé kapitole je představen ucelený přehled jazykových vývojových fází egyptštiny a princip egyptského hieroglyfického systému. Egyptština tvoří větev afroasijské jazykové rodiny (dříve označované jako hamito-semitské), u které rozlišujeme pět vývojových fází jazyka – nejstarší egyptština, střední (klasická) egyptština, pozdní egyptština (новоegyptština), démotština a koptština. Hieratické písmo představuje zjednodušenou, kurzivní formu zápisu hieroglyfů. Hieroglyfy se obvykle používaly pro monumentální nápisy, hieratické písmo pro zápisy na přírodní materiály (zejména papyrus). Démotické písmo je nejkurzivnějším egyptským písmem a je velice obtížně čitelné. Pro tyto typy písma platí vzájemný vztah, že jakýkoliv hieratický a démotický zápis můžeme konvertovat do hieroglyfického zápisu. Koptština sice využívá písemný systém založený na řecké abecedě, nejedná se o vývojovou fázi hieroglyfů, avšak z jazykového hlediska je koptština poslední vývojovou fází egyptštiny.

Egyptské hieroglyfy představují logo-fonetický písemný systém, což znamená, že pracují jak s obrázkovými znaky (logogramy, determinativy), tak se zvuky (fonogramy). Kombinace fonogramů a determinativů doplňují ještě fonetické komplementy, které mají jakousi estetickou funkci – vyplňují prázdná místa, aby hieroglyfy na sebe navazovaly, a zároveň jazykovou – upřesňují, jak se předcházející vícekonsonantní znak čte, pokud má více variant čtení.

Třetí kapitola pojednává o produkci a percepci řeči a vychází z analýzy hmotné kultury. Jako výchozí pramen pro analýzu fyziologického pohledu na řeč ve starověku jsme zvolili lékařské papyry, protože se jedná o texty tehdejšího vědeckého charakteru. Především Ebersův a Smithův papyrus jsou nejdůležitějšími představiteli egyptské lékařské literatury. Na základě analýzy vybraných lékařských případů představuje kapitola

popis orgánových systémů v těle – respiračního a oběhového. Centrálním pojmem respiračního a oběhového systému jsou kanály *metu*, které obecně označují tepny a cévy v lidském těle, často s nejasnou nebo nepřesně popsanou funkcí. Těmito kanály podle Egyptanů proudila krev, vzduch i živiny. Pokud jde o nervový systém, funkce, které dnes přisuzujeme mozku, Egyptané přisuzovali srdci. V jejich pojetí v srdci vznikla myšlenka, která byla realizovaná (vokalizovaná) artikulačními pohyby jazyka. Tento názor je podložený i magicko-náboženskými texty, neboť hlas i jazyk měly magickou podstatu, což se projevovalo také ve vybrané frazeologii (viz pojmy *m3ʕ-hrw* „ospravedlněný“, dosl. „spravedlivý hlasem“, nebo *t3w n(j) ʕnh* „dech života“) a ikonografií (např. vyobrazení rituálu otevírání úst a očí, či motivy božstev přikládající panovníkovi k ústům symbol života).

Zatím se bohužel nepodařilo zjistit, jaký orgán dle Egyptanů byl zodpovědný za tvorbu hlasu. Zároveň prameny explicitně nehovoří ani o vztahu mozku a jazyka, nadějný případ č. 20 ze Smithova lékařského papyru (viz kap. 3.3), poukazující na vztah řečové činnosti a mozku, zůstal bez odezvy a není známo, že by na autorovy myšlenky někdo v budoucnu navázal. Dostupné informace, které máme k dispozici, zkrátka poukazují na to, že dle Egyptanů spočívala podstata řeči a jazyka v nábožensko-magické sféře.

Pokud by se v budoucnu objevily další písemné prameny, ať už lékařského či nábožensko-magického charakteru, je zde určitě prostor pro další analýzu a porovnání případných nových zjištění se známými paralelami. Prameny také nenaznačují, že by se otázkou fyziologického původu hlasu a řeči zabývali. Oproti tomu ale měli ucelenou představu o orgánech, které jsou důležité pro řeč. Jejich správnou funkci magicky či rituálně podporovaly amulety v podobě daných orgánů.

Starověký pohled na aspekty řeči dokresluje prameny antických autorů. Hérodotos se ve svých *Dějínách* věnuje pozorování panovníka Psammetika I., který chtěl podle prvního vysloveného slova dítěte zjistit, jaký národ je na světě nejstarší. Egyptský bůh měsíce a písma Thovt (řec. Hermés), který byl ztotožňován s posvátným ptákem ibisem, byl předmětem úvah Plútarcha v díle *Moralia*, Platónova *Fileba* a v *Historické knihovně* Diodóra Sicilského. Plútarchos se věnoval egyptské abecedě a ibis byl jejím prvním písmenem. Podle Platóna zase Thovt rozlišil egyptské hlásky na vokály a konsonanty. Diodóros Sicilský píše, že Thovt dal lidem abecedu. Stať o poznámkách antických autorů uzavírá Demétrios, který v pojednání *O stylu* uvádí, že egyptské vokály měly rituální

využití. Antičtí autoři nám tak sporadicky poskytují informace, byť skoupé, o egyptském fonologickém systému z pohledu starověkého člověka.

Fonologické poznání egyptštiny lépe přibližují lexikální seznamy, tedy texty, které uspořádávají slova podle nějaké kategorie nebo podle počáteční hlásky (resp. hieroglyfu). Z diskutovaných seznamů můžeme zdůraznit papyrus Carlsberg 7, což je papyrus, který obsahuje komentář k jednotlivým vyjmenovaným hieroglyfům. První vyjmenovaný hieroglyf je ibis, což má úzkou spojitost s myšlenkou Plútarcha (viz výše). Tzv. *Tanis Sign Papyrus* představuje hieroglyfy a jejich hieratické ekvivalenty spolu s komentářem. Důležité na tomto seznamu je, že jednokonsonantní znaky jsou uspořádány podle semitského abecedního pořádku. Ačkoliv v dostupných lexikálních seznamech není princip uspořádání slov či znaků jednotný, existence těchto pramenů dokládá u Egyptanů fonémické cítění a jazykový zájem. Kromě lexikálních seznamů a seznamů znaků existují ještě texty s tzv. *Name Formula*, diskutovanou v kap. 3.4.2. Jedná se o formulí, která pracuje se zvukovou podobností slovesa a podstatného jména. Užívání této formule v náboženských textech jednoznačně rovněž dokládá u Egyptanů schopnost segmentálního vnímání. Zatím ale nemáme doložený pramen, který by vyjmenovával všechny jednotlivé egyptské konsonanty, potažmo lexémy, v určitém pořadí. Nadějí jsou lexikální seznamy a seznamy znaků, které zatím máme doloženy jen fragmentárně. Kromě diskutovaných lexikálních seznamů nemáme doklady o tom, že by Egyptané na svůj jazyk nahlíželi jako na systém (tzv. *langue* v strukturalistické tradici). V textech se sice objevuje lexém *r3* „jazyk“, ovšem ve smyslu „řeč“ (tzv. *parole* v strukturalistické tradici).

Čtvrtá kapitola se věnuje fonologickému systému klasické egyptštiny tak, jak je na základě lingvistických zkoumání interpretován dnes. Představili jsme si zde problémy, kterým lingvistika čelí. Hlavní komplikací při rekonstrukci zvukové stránky jazyka je absence samohlásek v písmu, které nám prakticky znemožňují egyptštinu vokalizovat. Fonologický systém je rekonstruovaný na základě srovnání s příbuznými semitskými jazyky, kognátů a přejímek do egyptštiny. Výchozí prací pro popis fonologického systému v této kapitole tvoří studie Allena (2013), kritické pasáže jsou komentovány s použitím dalších zdrojů. Detailní fonologická analýza však přesahuje vymezení předkládané práce, proto řešení této problematiky necháváme stranou. Součástí fonologického popisu je také část věnovaná slabice a přízvuku.

Popis egyptských fonémů také není bezproblémový. Jsou fonémy, u kterých si nejsme jisti fonetickou hodnotou, protože data z jiných jazyků jsou nekonsistentní. Např.

foném *ʕ* mohl představovat /l/, /r/ či semitský ráz /ʔ/. Rovněž není zcela vyjasněná zvuková hodnota konsonantů <*r*> a <*n*> a pravděpodobně zde vstupuje také role alofonů. Velké nejasnosti máme v otázce fonologické opozice exploziv. V současné době se pracuje s možnostmi, že egyptština preferovala opozici aspirovaná-neaspirovaná exploziva. Setkáváme se i s autory, kteří tvrdí, že systém byl založený na opozici znělosti, tedy znělá-neznělá exploziva. Tento přístup ovlivnil zejména transliterační systém vyvinutý na konci 90. let 19. stol., který pro typografickou jednoduchost začal používat grafémy odpovídající znělým a neznělým hláskám v moderních jazycích, např. /p-b/, /k-g/, /t-d/. Transliterační systém je v tomto ohledu skutečně zavádějící. Třetí možný přístup je emfatická opozice, tedy emfatická-neemfatická exploziva. Pojmem „emfatický“ se v semitské jazykovědě míní fonémy, které jsou realizovány glotalicky či faryngálně. Někteří badatelé jsou nevyhranění a preferují kombinovaný přístup (např. Loprieno 1993). V této práci se přikláníme spíše ke kombinovanému přístupu, protože z dostupného materiálu pro studium egyptské fonologie je zřejmé, že egyptština vyhraněná jedním směrem nebyla.

Pátá kapitola se věnovala vývoji písma v Mezopotámii a především v Egyptě. Na egyptském hieroglyfickém systému jsme si ukázali průběh fonetizace. Fonetizaci jsme si definovali jako proces od piktografického záznamu přes ideografický k slabičnému či hláskovému písemnému systému, a sledovali jsme, jak je tento proces naplněný v egyptském písemném systému. Můžeme sledovat několik kroků ve fonetizaci. Prvním krokem je samozřejmě vznik písemného systému obrázkového charakteru. Zprvu se pracovalo pouze s logogramy a determinativy, ale jimi nebylo možné postihnout širší spektrum zápisu řeči. Z logogramů se vyvinuly vícekonsonantní znaky. Můžeme předpokládat, že nejprve vznikly trojkonsonantní, neboť mezi nimi a logogramy je často tenká hranice po celou dobu užívání hieroglyfů, a záhy i dvojkonsonantních a jednokonsonantních znaků. Tím byl položen základ pro logo-fonetický písemný systém, jehož vznik završil počátek užívání jednokonsonantních znaků coby fonetických komplementů. I v tomto případě Egyptské prameny poskytují jen dílčí informace, mezi jednotlivými fázemi fonetizace, který trval bezmála 500 let, jsou určité archeologické mezery. Nové prameny z egyptské hmotné kultury z Předdynastické a Archaické doby, které čekají na své objevení, jsou velkou nadějí pro upřesnění procesu fonetizace jak z hlediska vývoje, tak z hlediska datace, tedy kdy jaký jev nastal.

Fonetizaci bychom si určitě neměli spojovat primárně se zjednodušováním písemného systému, neboť egyptské hieroglyfy si zachovaly svůj obrazově-zvukový

charakter a po celou dobu užívání fungovaly jako logo-fonetický písemný systém, přičemž tato civilizace nikdy neudělala krok k čistě fonetickému písmu se zápisem samohlásek. Čistě fonetické písmo se sice používalo pro zápis koptštiny, poslední vývojové fáze egyptštiny, ale to je přejato z řecké alfabety a není vývojově spojeno s hieroglyfy. Prostředky k tomuto závěrečnému kroku Egyptané nicméně měli. Již v během Nové říše byla užívána zvláštní varianta písma, tzv. slabičné písmo, pro fonetický přepis cizích slov semitského původu. Tento způsob zápisu se zakládá na fonetickém základě, za slovem mohl následovat případně determinativ. Logogramy se v tomto způsobu zápisu neužívaly. Kombinace fonogramů nabyly nových zvukových hodnot a některé se mohly používat i pro zápis vokálů. Podobná adaptace systému se objevuje i v dnešních jazycích. Například japonština používá pro zápis tři písemné systémy zvané hiragana, katakana a kandži, což je upravená sada čínských grafémů. Hiragana se v japonštině užívá pro zápis flektivních afixů, gramatických částic a slov japonského původu. Pro vyjádření emfáze (obdobu užití tučného písma či kurzívy), pro zápis přejatých slov, která nejsou čínského původu, pro zápis jmen zvířat, rostlin a zvukomalebných slov se využívá systém katakana. Slova čínského původu se zapisují systémem kandži, který využívá logografických znaků čínského písma (Rogers 2005, s. 56-66).

Proces fonetizace je důležitý zejména pro zachycení gramatické stavby jazyka, protože právě jednokonsonantními znaky se zaznamenávaly morfologické jevy jako reduplikace slovesného kmene či různé koncovky označující slovesný či jmenný rod. V neposlední řadě jedno- a dvojkonsonantními znaky se zaznamenávaly různé částice a předložky, které doplňovaly kontext a pomáhají při správné interpretaci textu. Vůbec to, že existovaly jednokonsonantní znaky, kterými se daly zapsat všechny hlásky egyptštiny, svědčí o fonémickém cítění Egyptanů. Pouze pro vokály neexistovaly hieroglyfické ekvivalenty. Některé znaky, zejm. *j* a *w*, se ale mohly v písmu používat také jako tzv. *mater lectionis*, tedy znaky naznačující přítomnost nějakého vokálu. Budoucí výzkumy snad ukážou, jaké konkrétní vokály mohly znaky zastupovat.

Fonetizace v egyptském písemném systému se vyrovnala s vokály svým zvláštním způsobem – vokály nebyly jednoduše vypisovány. Vokály v egyptštině, podobně jako dnes v arabštině, nesly především gramatické informace, nikoliv lexikální (tj. neměnily lexikální význam slova, ale gramatické kategorie). Egyptské písmo se také vypořádalo s absencí vokálů kombinací různých typů znaků – logogramů, fonogramů a determinativů. Determinativy právě upřesňují význam slova, zařazují jej do nějaké lexikálně-sémantické

kategorie a lze tak předpokládat, že se stejná slova, lišící se pouze determinativem, lišila ve své vokálové struktuře. Konsonanty v egyptském písmu tvoří jakýsi skelet, který následuje determinativ. Také můžeme uvažovat o důvodu konvenience. Pro hieroglyfický či hieratický zápis je relativně omezený prostor a bylo zajisté jednodušší použít jeden znak namísto dvou či tří.

Těžko se hledá odpověď na to, proč egyptské hieroglyfy nezaznamenávaly samohlásky. S absencí samohlásek se ale vypořádali jinými prostředky – kombinovali různé typy znaků (logogramy, fonogramy, ale hlavně determinativy). Znaky měli zafixované jako obrázky a mohli si s nimi dovolit různé kombinace. Víme, že kladli na grafickou stránku důraz, nebyli tak ochotni úplně opustit obrázkový charakter písma a zaznamenávat čistě zvukové hodnoty, tedy přejít formálně k fonetickému písmu.

Závěrem srovnáme situaci ve starověké Indii v polovině 1. tis. př. n. l. O starověkých Indech se věří, že byli prvními fonetiky. V této době je egyptské uvažování o zvukové stránce jazyka patrné zejména z démotických textů z druhé pol. 1. tis. př. n. l., které obsahují glosy v proto-koptském písmu, aby kněží mohli text správně přečíst. Za zrodem indických fonetických popisů stála podobně jako v Egyptě náboženská motivace (k dějinám indické lingvistiky a fonetiky viz Cardona 1994). První lingvistické popisy jazyka se totiž týkají sánskrtu, který byl považovaný za nejideálnější formu jazyka. V sánskrtu jsou psány nejstarší indické posvátné texty (*védy*), které obsahují první myšlenky o jazyce. Tyto různé modlitby a chvalozpěvy bylo potřeba správně odrecitovat, aby byl náboženský obřad přesně provedený. Indové věřili, že špatná artikulace či nepřesný jazykový projev mohly narušit účinnost rituálu. První ucelený soubor lingvistických myšlenek sepsal ve 4. stol. př. n. l. jistý Pánini (Cardona 1994, s. 26-27). Ve svém díle *Ašádjhjáji* („Osm pojednání“) shrnuje lingvistické myšlenky týkající se gramatiky, fonetiky, fonologie a morfologie. Jeho spis je opřený o sofistikovanou sánkrtskou lingvistickou terminologii. Fonetika je také diskutována v pracích zvaných *prátišakhja*, což jsou příručky ke správné výslovnosti slov. V těchto příručkách se přesně popisuje produkce sánkrtských konsonantů a vokálů, míst a způsobů artikulace, polohy jazyka a další.

Ačkoliv egyptských pramenů týkajících se explicitně produkce a percepce jazyka je minimum, je přeci jen důležité zdůraznit, že se do dnešní doby mnohé texty nedochovaly. Zatím můžeme jen spekulovat o tom, co bychom se z lingvistických pojednání podobných těm indickým dozvěděli, pokud by existovaly či pokud bychom je objevili. Při práci s egyptskými prameny si často klademe otázku, zda se určité prameny do dnešní doby

nedochovaly, nebo zda vůbec neexistovaly, eventuálně je možné, že je máme k dispozici (byť nepřímou), jen je neumíme správně interpretovat. Otázkou také je, do jaké míry měli Egypťané potřebu o jazyce skutečně teoretizovat. Dovedeme si představit, že pokud v Indii existovaly již v polovině 1. tis. př. n. l. lingvistické a fonetické příručky, za jejichž vznikem stála náboženská motivace, obdobné prostředky mohli vytvořit i Egypťané.

* * *

Literatura

- Allen, J. P. (2005). *The Art of Medicine in Ancient Egypt*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Allen, J. P. (2010). *Middle Egyptian. An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs* (2. vyd.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Allen, J. P. (2013). *Ancient Egyptian. An Historical Study*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Allen, J. P. (2015). *The Ancient Egyptian Pyramid Texts* (2. vyd.). Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Allen, J. P. (2020). *Ancient Egyptian Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Andrews, C. (1994). *Amulets of ancient Egypt*. London: British Museum Press.
- Anthes, R. (1954). The original meaning of *mAa xrw*. *Journal of Near Eastern Studies*, 13(1), 21-51.
- Baines, J. (2004). The earliest Egyptian writing: development, context, purpose. In S. D. Houston (Ed.), *The First Writing. Script Invention as History and Process* (s. 160–161). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bardinet, T. (1995). *Les papyrus médicaux de l'Égypte pharaonique: traduction intégrale et commentaire*. Paris: Fayard.
- Bárta, M. (2016). *Příběh civilizace: vzestup a pád stavitelů pyramid*. Praha: Academia.
- Borghouts, J. (2010). *Egyptian. An Introduction to the Writing and Language of the Middle Kingdom. Volume I: Grammar, Syntax and Indexes*. Leuven: Peeters.
- Di Base-Dison, C., Kammerzell, F. & Werning, D. (2009). Glossing Ancient Egyptian. Suggestions for adapting the Leipzig Glossing Rules. *Lingua Aegyptia*, 17, 343–366.
- Breasted, J. H. (1930). *The Edwin Smith Surgical Papyrus*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bresciani, E. (1963). *Testi demotici nella collezione Michaelidis*. Roma: Centro per le Antichità e la Storia dell'Arte del Vicino Oriente.
- Cardona, G. (1994). Indian Linguistics. In Lepschy, G. (Ed), *History of Linguistics. The Eastern Traditions of Linguistics. Volume I* (s. 25-60). London: Longman.

- Von Deines, H., & Westendorf, W. (1961). *Wörterbuch der medizinischen Texte, Grundriß der Medizin der alten Ägypter VII*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Černý, J., Groll, S. I. & Eyre, Ch. (1993). *A Late Egyptian Grammar* (4. vyd.). Rome: Biblical Institute Press.
- Daumas, F. & Amer, H. (1988). *Valeurs phonétiques des signes hiéroglyphiques d'époque gréco-romaine*. Publications de la Recherche-Université Montpellier.
- Depuydt, L. (2000). *Fundamentals of Egyptian grammar*. Norton (Mass.): Frog Publishing.
- Dieleman, J. (2005). *Priests, tongues, and rites: the London-Leiden manuscripts and translation in Egyptian ritual (100-300 CE)*. Leiden: Brill.
- Dodson, A. (2009). *Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian counter-reformation*. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Dreyer, G. (1998). *Umm el-Qaab I. Das prädynastische Königsgrab U-j und seine frühen Schriftzeugnisse*. Archäologische Veröffentlichungen 86. Mainz am Rhein: Phillip von Zabern.
- Ebbell, B. (1939). *Die altägyptische Chirurgie. Die chirurgische Abschnitte der Papyrus E. Smith und Papyrus Ebers*. Oslo: J. Dybwad.
- Engsheden, A. (2016). Traditional Egyptian II (Ptolemaic, Roman). *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. Dostupné online z: <https://escholarship.org/uc/item/8g73w3gp>. Citováno 15. 5. 2020.
- Falkenstein, A. (1936). *Archaische Texte aus Uruk*. Berlin: Deutsche Forschungsgemeinschaft.
- Fecht, G. (1964). Die Form der altägyptischen Literatur: Metrische und stilistische Analyse. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 91, 11-63.
- Fecht, G. (1965). *Literarische Zeugnisse zur "Persönlichen Frömmigkeit" in Ägypten: Analyse der Beispiele aus den ramessidischen Schulpapyri*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Fecht, G. (1993). The Structural Principle of Ancient Egyptian Elevated Language. In J. C. de Moor & W. G. E. Watson (Eds.), *Verse in Ancient Near Eastern Prose* (s. 69-94). Alter Orient und Altes Testament 42. Kevelaer: Butzon & Bercker.
- Foster, L. (1975). Thought Couplets in Khety's Hymn to the Inundation. *Journal of Near Eastern Studies*, 34, 1-29.
- Frost, E. A. (1976). Tracing the tracheostomy. *Ann Otol Rhinol Laryngol*, 85, 618-24.

- Gardiner, A. H. (1911). *Egyptian Hieratic Texts: transcribed, translated and annotated by Alan H. Gardiner. Series I: Literary texts of the new kingdom*. Leipzig: J. C. Hinrichs.
- Genzor, J. (2015). *Jazyky světa*. Brno: Lingea.
- Gick, B., Wilson, I. & Derrick, D. (2013). *Articulatory phonetics* (3. vyd.). Chichester: Wiley-Blackwell.
- Glassner, J. J. (2003). *The Invention of Cuneiform: Writing in Sumer*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Gordon, M. K. (2016). *Phonological typology*. Oxford: Oxford University Press.
- Griffith, F. & Petrie, W. (1889). *Two hieroglyphic papyri from Tanis*. Oxford: University Press.
- Gussenhoven, C. & Jacobs, H. (2011). *Understanding Phonology* (3. vyd.). London: Hodder Education.
- Hála, B. (1975). *Fonetika v teorii a praxi*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Hellum, J. (2015). In your name of Sarcophagus: The “name formula” in the Pyramid texts. *Journal of the American Research Center in Egypt*, 51(1), 235-242.
- Hoch, J. E. (1994). *Semitic Words in Egyptian Texts of the New Kingdom and Third Intermediate Period*. Princeton: Princeton University Press.
- Hussein, M. K. (1951). Quelques specimens de pathologie osseuse chez les anciens Égyptiens. *Bulletin de l'Institut Égyptien*, 32, 11–17.
- Chrobok, V., Astl, J. & Komínek, P. (2004). *Tracheostomie a koniotomie: techniky, komplikace a ošetrovatelská péče*. Praha: Maxdorf.
- Iversen, E. (1958). *Papyrus Carlsberg No. VII: Fragments of a hieroglyphic dictionary*. København: Munksgaard.
- Janák, J. (2009). *Staroegyptské náboženství I. Bohové na zemi a v nebesích*. Praha: Oikumené.
- Janák, J. (2012). *Staroegyptské náboženství II. Život úděl člověka*. Praha: Oikumené.
- Jeřábek, D. (2015). *Toto není o hieroglyfech. Jak nám může rekonstrukce vzniku klínopisu pomoci interpretovat egyptské protopísemné památky?* Nepublikovaná bakalářská práce. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/131463>. Citováno 15. 5. 2020.

- Johnson, J. H. (2001). Ancient Egyptian Linguistics. In Lepschy, G. (Ed), *History of Linguistics. The Eastern Traditions of Linguistics. Volume 1* (s. 63-76). London: Longman.
- Kahl, J. (2001). Hieroglyphic writing during the fourth millennium BC: an analysis of systems. *Archéo-Nil*, 11, 101-134.
- Kanawati, N. (2001). *The tomb and beyond: burial customs of Egyptian officials*. Warminster: Aris & Phillips.
- Kurth, D. (2009). *Einführung ins Ptolemäische: eine Grammatik mit Zeichenliste und Übungsstücken. Teil 1* (3. vyd). Hützel: Backe-Verlag.
- Kurth, D. (2010). *A Ptolemaic Sign-list: Hieroglyphs Used in the Temples of the Graeco-roman Period of Egypt and Their Meanings*. Hützel: Backe-Verlag.
- Ladefoged, P. & Maddieson, I. (1996). *The sounds of the world's languages*. Oxford: Blackwell.
- Landgráfová, R. (2011). *It is My Good Name that You Should Remember*. Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts.
- Landgráfová, R. (2013). *Jazyk Egyptských písařů. Gramatika klasické egyptštiny*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- Lichtheim, M. (1972). Have the Principles of Ancient Egyptian Metrics Been Discovered?. *Journal of the American Research Center in Egypt*, 9, 103-110.
- Lichtheim, M. (1975). *Ancient Egyptian literature: a book of readings. Volume 1: Old and Middle Kingdoms*. Berkeley: University of California Press.
- Lindblom, B. & Maddieson, I. (1988). Phonetic universals in consonant systems. In C. Li & L.M. Hyman (Eds.), *Language, Speech and Mind* (s. 62-78). Routledge, London.
- Lloyd, A. B. (1976). *Herodotus: Book II.: Commentary 1-98*. Leiden: Brill.
- Loprieno, A. (1995). *Ancient Egyptian: a linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Loprieno, A. (2008). Egyptian and Coptic. In R. D. Woodard (Ed.), *The Ancient Languages of Mesopotamia, Egypt, and Aksum* (s. 153-210). Cambridge: Cambridge University Press.
- MacArthur, E. V. (2015). The Conception and Development of the Egyptian Writing System. In C. Woods (Ed.), *Visible Language: Inventions of Writing in the Ancient*

- Middle East and Beyond* (s. 115-136). Chicago: Oriental Institute Museum of Chicago.
- Maddieson, I. (1984). *Patterns of sounds*. New York: Cambridge University Press.
- Maddieson, I. (2003). Phonological typology in geographical perspective. In Solé, M. J., Rescasens, D. & Romero, J. (Eds.), *Proceedings of the 15th International Congress on Phonetic Sciences* (s. 719-722). Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Manning, W. H. (2001). *Clinical Decision Making in Fluency Disorders* (2. vyd.). Vancouver: Singular.
- Minagar A., Ragheb J. & Kelley, R. (2003). The Edwin Smith surgical papyrus: description and analysis of the earliest case of aphasia. *Journal of Medical Biography*, 11(2), 114-117.
- Mynářová, J. (2007). *Language of Amarna - Language of Diplomacy: perspectives on the Amarna Letters*. Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts.
- Mynářová, J. (2015). *Počátek vítězství krále Horního a Dolního Egypta: dějiny starověké Levanty*. Praha: Oikumené ve spolupráci s Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy v Praze.
- Neveu, F. (2015). *The language of Ramesses: Late Egyptian grammar*. Oxford: Oxbow Books.
- Nunn, J. F. (1996). *Ancient Egyptian Medicine*. London: British Museum Press.
- Nyord, R. (2009). *Breathing flesh: conceptions of the body in the ancient Egyptian Coffin Texts*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- O'Rourke, P. F. (2014). *A royal book of protection of the Saite period: pBrooklyn 47.218.49*. New Heaven: Yale Egyptological Institute.
- Orel, M. (2019). *Anatomie a fyziologie lidského těla: pro humanitní obory*. Praha: Grada.
- Panconcelli-Calzia, G. (1947). *Das Als Ob in der Phonetik. Eine erkenntnisreiche Studie*. Hamburg-Bergedorf: Stromverlag.
- Panconcelli-Calzia, G. (1994). *Geschichtszahlen der Phonetik & Quellenatlas der Phonetik*. Amsterdam: John Benjamins.
- Petrie, W. M. F. (1901). *The royal tombs of the earliest Dynasties*. London: Egypt Exploration Fund.

- Petrie, W. M. F. (1914). *Amulets*. London: Constable.
- Peust, C. (1999). *Egyptian phonology: an introduction to the phonology of a dead language*. Göttingen: Peust-Gutschmidt.
- Quack, J. (2003). Zum Lautwert von Gardiner Sign-List U 23. *Lingua Aegyptia*, 11, 113-116.
- Quack, J. (2017). How the Coptic Script came about. In P. Dils, E. Grossman, T. S. Richter & W. Schenkel (Eds.), *Greek Influence on Egyptian-Coptic: Contact-Induced Change in an Ancient African Language* (s. 27-96). *Lingua Aegyptia Studia Monographica*, 17. Hamburg: Widmaier Verlag.
- Regulski, I. (2010). *A palaeographic study of early writing in Egypt*. Leuven: Peeters.
- Rogers, H. (2005). *Writing systems: a linguistic approach*. Oxford: Blackwell.
- Rössler, O. (1971). *Das Ägyptische als semitische Sprache*. In F. Altheim & R. Stiehl (Eds.), *Christentum am Roten Meer. Volume I* (s. 263-326). Berlin: De Gruyter.
- Sanchez, G. M. & Meltzer, E. S. (2012). *The Edwin Smith Papyrus: updated translation of the trauma treatise and modern medical commentaries*. Atlanta: Lockwood Press.
- Seikel, M. K., King, D. W., & Drumright, D. G. (2016). *Anatomy & physiology for speech, language, and hearing* (5. Vyd). New York: Cengage Learning.
- Schenkel, W. (1972). Zur Relevanz der altägyptischen "Metrik". *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, 28, 103-107.
- Schenkel, W. (1987). *Materialen zur Vorlesung. Einführung in die klassisch-ägyptische Sprache und Schrift, Wintersemester 1987/88*. Tübingen: Wolfgang Schenkel.
- Schmandt-Besserat, D. (1992a). *Before Writing. Volume I. From Counting to Cuneiform*. Austin: University of Texas Press.
- Schmandt-Besserat, D. (1992b). *Before Writing. Volume II. A Catalog of Near Eastern Tokens*. Austin: University of Texas Press.
- Schmandt-Besserat, D. (1996). *How Writing Came About*. Austin: University of Texas Press.
- Schulzová, O. (1995). *Nástin vývoje fonetiky I*. Praha: Univerzita Karlova.
- Simpson, W. K. (1972). *The literature of ancient Egypt: an anthology of stories, instructions and poetry*. New Haven: Yale University Press.
- Skarnitzl, R. (2011). *Znělostní kontrast nejen v češtině*. Praha: Epocha.

- Skarnitzl, R., Šturm, P., & Volín, J. (2016). *Zvuková báze řečové komunikace: fonetický a fonologický popis řeči*. Praha: Karolinum.
- Smith, H. & Tait, W. (1983). *Saqqara demotic papyri*. London: Egypt Exploration Society.
- Smith, S., Gadd, C. J. & Peet, T. W. (1925). Cuneiform Vocabulary of Egyptian Words, *Journal of Egyptian Archaeology*, 11, 230–40.
- Spiegelberg, W. (1908). *Demotische Papyrus von der Insel Elephantine*. Leipzig: Hinrichssche Buchhandlung.
- Stauder, A. (2015). The Earliest Egyptian Writing. In C. Woods (Ed.), *Visible Language: Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond* (s. 137-147). Chicago: Oriental Institute Museum of Chicago.
- Strouhal, E., Vachala, B. & Vymazalová, H. (2010). *Lékařství starých Egyptanů I. Staroegyptská chirurgie. Péče o ženu a dítě*. Praha: Academia.
- Strouhal, E., Vachala, B. & Vymazalová, H. (2017). *Lékařství starých Egyptanů II. Vnitřní lékařství*. Praha: Academia.
- Takács, G. (1999). *Etymological dictionary of Egyptian. A Phonological Introduction. Volume I*. Leiden: Brill.
- Taylor, J. H. (2001). *Death and the afterlife in ancient Egypt*. London: British Museum Press.
- Teeter, E. (2015). Egyptian Hieroglyphic Writing. In C. Woods (Ed.), *Visible Language: Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond* (s. 149-158). Chicago: Oriental Institute Museum of Chicago.
- Vachala, B. (1980). Staroegyptská povídka o trosečnickovi. *Nový Orient*, 35, 151-153.
- Verner, M., Bareš, L., & Vachala, B. (2007). *Encyklopedie starověkého Egypta*. Praha: Libri.
- Vikentieff, W. (1951). Les monuments archaïques. Deux rites du jubilé royal à l'époque protodynastique. *Bulletin de l'Institut d'Égypte*, 32, 171-228.
- Volten, A. (1952). An „Alphabetical“ Dictionary and Grammar in Demotic. *Archiv Orientální*, 20, 496-508.
- Vymazalová, H. & Coppens, F. (2011). *Moudrost svitků boha Thovta. Vědecké poznání za vlády faraonů*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- Werning, D. (2015). *Einführung in die hieroglyphisch-ägyptische Schrift und Sprache*. Berlin: Humboldt-Universität zu Berlin.

- Wilkinson, R. (2011). *Reading Egyptian Art. A Hieroglyphic Guide to Ancient Egyptian Painting and Sculpture*. London: Thames & Hudson.
- Wilkinson, T. A. H. (1999). *Early dynastic Egypt*. London: Routledge.
- Winand, J. (2016). Dialects in Pre-Coptic Egyptian. With a special attention to Late Egyptian. *Lingua Aegyptia*, 23, 229-269.
- Woods, C. (2015). Introduction. Visible Language: The Earliest Writing Systems. In C. Woods (Ed.), *Visible Language: Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond* (s. 15-25). Chicago: Oriental Institute Museum of Chicago.
- Wreszinski, W. (1913). *Der Papyrus Ebers: Umschrift, Übersetzung und Kommentar (Tl. 1., Umschrift)*. Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Zimansky, P. (1993). Review of Before Writing by Denise Schmandt-Besserat. *Journal of Field Archaeology*, 20, 513–17.

Překlady antických autorů:

- Demétrios (překlad D. C. Inness, 1995). *On Style*. Loeb Classical Library 199. Cambridge: Harvard University Press.
- Diodóros (překlad C. H. Oldfather, 1936). *The library of history I*. Loeb Classical Library 279. Cambridge: Harvard University Press.
- Hérodotos (překlad J. Šonka, 2005). *Dějiny aneb devět knih zvaných Músy*. Živá díla minulosti 65. Praha: Odeon.
- Platón (překlad N. F. Harold, & W. R. M. Lamb, 1925). *Statesman. Philebus. Ion*. Loeb Classical Library 164. Cambridge: Harvard University Press.
- Plútarchos (překlad F. C. Babbitt, 1936). *Moralia V*. Loeb Classical Library 424. Cambridge: Harvard University Press.
- Plútarchos (překlad W. Helmbold, E. Minar & F. Sandbach, 1961). *Moralia IX*. Loeb Classical Library 425. Cambridge: Harvard University Press.

Internet:

- Glossing Ancient Languages*, https://wikis.hu-berlin.de/interlinear_glossing/Ancient_Egyptian:Glossing_of_common_Earlier_Egyptian_forms, Daniel A. Werning (Ed.), Excellence Cluster Topoi, Berlin: Humboldt University Berlin (citováno 2. 4. 2018).
- Thesaurus Linguae Aegyptiae*: Dostupné online z: <http://aaew.bbaw.de/tla/servlet/TlaLogin>.

Seznam obrázků

Obrázek 1. Hieratické písmo v porovnání s hieroglyfy	21
Obrázek 2. Démotické písmo	21
Obrázek 3. Vyobrazení tlumočníka	23
Obrázek 4. Úryvek z Londýnského magického papyru	42
Obrázek 5. Obřad otevírání úst a očí	45
Obrázek 6. Král Niuserre získává od božstva „dech života“ v podobě znaku <i>anch</i>	46
Obrázek 7. Dřevěný štítek z Hemakovy hrobky v Sakkáře.....	47
Obrázek 8. Tři amulety – zleva doprava: plíce s průdušnicí, ucho a srdce.	48
Obrázek 9. Sřep z keramické nádoby s <i>pot marks</i>	81
Obrázek 10. Štítek z Abydu a jeho překresba	82
Obrázek 11. Štítek z hrobky U-j.....	83

Seznam tabulek

Tabulka 1. Transliterace egyptských fonémů s notací IPA	12
Tabulka 2. Vývojové fáze egyptštiny	17
Tabulka 3. Periodizace egyptských dějin	17
Tabulka 4. Tabulka konsonantů podle Allena (2013).	62
Tabulka 5. Tabulka konsonantů podle Lopriena (1995).....	66
Tabulka 6. Tabulka nejčastějších konsonantů	70
Tabulka 7. Nejčastější konsonanty podle PHOIBLE v porovnání s konsonanty klasické egyptštiny	71